**स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत**
**घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत**
**सुधारीत मार्गदर्शक सूचना.**

**महाराष्ट्र शासन**
**पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग**
**शासन निर्णय क्रमांकः स्वभामि २०१९/प्र.क्र.१४१/पापु १६**
७ वा मजला, गोकुळदास रुग्णालय संकुल इमारत,
टिळक रोड, मंत्रालय, मुंबई-४०० ००१.
दिनांक: १९ जुलै, २०१९.

<u>वाचा</u> –

१) **पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, शासन निर्णय** क्र.संस्वअ- २०१० /प्र.क्र.२४३/पापु १६, दिनांक ०३ जानेवारी, २०११.
२) **पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, शासन निर्णय** क्र.स्वभामि २०१२/प्र.क्र.२७३/पापु १६, दिनांक २१ ऑगष्ट, २०१३.
३) **घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापना संदर्भात** केंद्र शासनाच्या दिनांक १६ जुलै, २०१४, दिनांक ०७ एप्रिल, २०१७ व दिनांक ३१ डिसेंबर, २०१८ च्या मार्गदर्शक सूचना
४) **स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) बाबत:** केंद्र शासनाच्या दिनांक ०९ मार्च, २०१९ च्या मार्गदर्शक सूचना.
५) **युनिसेफ द्वारा प्रकाशित व केंद्र शासनाच्या:**https://jalshakti.ddws.gov.in संकेतस्थळावर उपलब्ध SLWM Handbook / Fecal Sludge Management / Grey Water Management/ Black Water Management व इतर अनुषंगिक पुस्तके / मार्गदर्शक सूचना.

<u>प्रस्तावना</u> –

ग्रामीण भागातील जीवनमानाचा दर्जा सुधारुन शाश्वत स्वच्छता राखणे, हे केंद्र पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) योजनेचे उद्धिष्ट आहे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) या योजनेमध्ये राज्यातील सर्व ग्रामपंचायती हागणदारीमुक्त झाल्या आहेत. राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतीमध्ये, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविण्यासाठी, दिनांक १६ जुलै, २०१४, दिनांक ७ एप्रिल, २०१७, दिनांक ३१ डिसेंबर, २०१८ तसेच दिनांक ०९ मार्च, २०१९ अन्वये केंद्र शासनाकडून मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत. यासंदर्भात राज्य शासनाने राज्यातील जिल्हा परिषदांचे, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) तसेच घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्याबाबत, मार्गदर्शन व सल्ला देणाऱ्या विविध संस्थांसोबत कार्यशाळा आयोजित

करण्यात आल्या. कार्यशाळांमध्ये चर्चा करण्यात आलेले विषय, मुद्दे व त्या अनुषंगाने प्राप्त सूचना विचारात घेता, राज्यातील ग्रामीण भागात घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत केंद्र शासनाच्या धोरणास अनुसरुन, संदर्भ क्र. १ व २ येथील शासन निर्णय अधिक्रमित करुन, सुधारीत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

## शासन निर्णय

प्रस्तावनेत नमूद केलेली वस्तुस्थिती विचारात घेता, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, शासन निर्णय क्र:-संस्वअ- २०१०/प्र.क्र. २४३/पापु १६, दिनांक ०३ जानेवारी, २०११ व क्र:स्वभामि ०१२/ प्र.क्र.२७३/पापु १६, दिनांक २१ ऑगस्ट,२०१३ हे दोन शासन निर्णय अधिक्रमित करून, राज्यातील ग्रामीण भागातील घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत, पुढीलप्रमाणे मागदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत.

२. केंद्र शासनाने स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) च्या संदर्भाधीन मार्गदर्शक सूचनांमध्ये, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या घटकाचा समावेश केला आहे. यासाठी केंद्र व राज्याचा अर्थसहाय्याचा हिस्सा ६०:४० या प्रमाणात आहे. यामध्ये लाभार्थी ग्रामपंचायतीचा हिस्सा निरंक आहे. या योजनेअंतर्गत ग्रामपंचायतींना कुटुंबसंख्या आधारित, अर्थसहाय्य करण्यात येणार आहे. १५० पर्यंत कुटुंबसंख्या, ३०० पर्यंत कुटुंबसंख्या, ५०० पर्यंत कुटुंबसंख्या आणि ५०० पेक्षा जास्त कुटुंबसंख्या असलेल्या ग्रामपंचायतींना, अनुक्रमे रु. ७ लक्ष, रु. १२ लक्ष, रु. १५ लक्ष आणि रु. २० लक्ष इतका एकत्रित अर्थसहाय्य अनुज्ञेय आहे. उपरोक्त नमूद केल्याप्रमाणे, केंद्र हिस्सा व राज्य हिस्स्याच्या निधी व्यतिरिक्त अतिरिक्त निधीची आवश्यकता असल्यास, अतिरिक्त निधीची तरतूद ग्रामपंचायतीने त्यांच्याकडील इतर उपलब्ध स्त्रोतामधून करणे आवश्यक आहे. केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये भविष्यामध्ये कोणताही बदल केल्यास, त्याअनुषंगाने नवीन सूचना निर्गमित करण्यात येतील.

**३. घनकचरा व सांडपाणी परिचालन- ठळक वैशिष्ट्ये**:-

अ) घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या घटकांतर्गत, सार्वजनिक कंपोस्ट खड्डे, गांडुळ खत निर्मिती प्रकल्प, सार्वजनिक बायोगॅस प्रकल्प, कमी खर्चाचे मलनि:स्सारण प्रकल्प, सांडपाणी व्यवस्थापन व त्यावरील प्रक्रिया, शोषखड्डे, (LEACH PITS, SOAK PITS ) सांडपाण्याचा पुनर्वापर, ग्रामपंचायत हद्दीमधील कचरा गोळा करणे, वेगळा करणे आणि त्यावर अंतिम प्रक्रिया करणे, इत्यादी उपक्रम राबविता येतील. यापैकी सार्वजनिक बायोगॅस व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पांचे परिक्षण, विकास व अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यावसायिक संस्था/स्वयंसेवी संस्था, यांचे सहाय्य घेता येईल.

ब) घनकचरा, सांडपाणी व प्लास्टीक व्यवस्थापन याकरीता वापरावयाची तंत्रज्ञाने याबाबत विवेचन व करावयाची कामे या संदर्भातील उल्लेख, विवरणपत्र “ब” मध्ये करण्यात आला आहे.

क) ग्रामपंचायतींनी, ग्रामपंचायत क्षेत्रासाठी शाश्वत स्वच्छता आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे.

ड) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी, माहिती, शिक्षण व संवाद (IEC) या घटकासाठी अनुज्ञेय असलेल्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत तरतुदीमधून, जनजागृती मोहीम प्रभावीपणे राबवावी.

**४ कार्यपध्दती:-**

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत केंद्र शासनाने दिनांक ३१ डिसेंबर, २०१८ रोजी निर्गमित केलेल्या, मार्गदर्शक पुस्तिकेतील परिच्छेद क्रमाक ६.१०.६ मधील तरतुदीनुसार, ज्या ग्रामपंचायतीमध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबवावयाचा आहे, अशा प्रकल्पाचा त्या ग्रामपंचायतीच्या तपशिलासह, जिल्ह्याच्या वार्षिक अंमलबजावणी आराखड्यामध्ये समावेश असावा. अशा प्रकारे संपूर्ण राज्याचा वार्षिक अंमलबजावणी आराखडा (AIP-ANNUAL IMPLEMENTATION PLAN ) तयार करून, त्यास राज्य स्तरीय योजना मंजूरी समितीची (SLSSC-STATE LEVEL SCHEME SANCTIONING COMMITTEE ) मान्यता असावी. या घटकांतर्गत अनुदान प्राप्त करण्यासाठी, अशा मंजूरी प्राप्त व वार्षिक अंमलबजावणी आराखड्यामध्ये समावेश असलेल्या ग्रामपंचायतींनी विवरणपत्र-अ (मागणी अर्ज) मध्ये दर्शविल्यानुसार, ग्रामसभेच्या विहित ठरावासोबत, गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती, यांना अर्ज सादर करावा. तथापि गावामध्ये मंजूर प्रकल्पामध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प सुरु असल्यास, अशा ग्रामपंचायतीने अर्ज करु नयेत. संबधित गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांनी त्यांच्याकडे प्राप्त झालेल्या अर्जांची खालील अनुक्रमाक ५ मध्ये नमूद केलेल्या निकषानुसार छाननी करावी व पात्र प्रस्तावाच्या अनुषंगाने, उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती, यांनी सविस्तर अंदाजपत्रके तयार करण्याची कार्यवाही करावी. अंदाजपत्रक व आराखडयास ग्रामसभेची मान्यता घेवून, ग्रामसभा ठरावासह प्रस्ताव, उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांनी गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांचेकडे सादर करावा. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांनी सदर प्रस्ताव तांत्रिक मान्यतेसाठी कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यांना सादर करावेत. कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यांनी प्रस्तावास तांत्रिक मान्यता देऊन, प्रस्ताव पुढील कार्यवाहीसाठी, उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) जिल्हा परिषद, यांना सादर करावेत. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) यांनी जिल्हा स्तरावर प्राप्त झालेल्या प्रस्तावांची छाननी करून, पात्र प्रस्ताव प्रशासकीय मान्यतेकरिता मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सादर करावेत. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी तपासणीअंती प्रस्तावास प्रशासकीय मान्यता देण्याची कार्यवाही करावी. मान्यताप्राप्त

ग्रामपंचायतीचे नाव, ग्रामपंचायतीमधील कुटुंब संख्या, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी अंदाजित खर्च, अतिरिक्त इतर स्त्रोताद्वारे उपलब्ध निधी, प्रकल्पांतर्गत करावयाच्या कामांचे थोडक्यात विवरण यासह, निधी मागणी नोंदविण्यासाठी एकत्रित प्रस्ताव, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर यांच्याकडे सादर करावेत. जिल्हा परिषदांकडे स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत निधी शिल्लक असला तरी, उपरोक्तनुसार प्रस्ताव पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर या संस्थेस सादर करणे आवश्यक आहे. सदरहू प्राप्त होणा-या निधी मागणीबाबतच्या प्रस्तावांची पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर कार्यालयातील लेखा शाखेतर्फे छाननी करून, त्यांच्या अभिप्रायासह, प्रस्ताव पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाकडे सादर करावा. पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर कार्यालयाकडून शासनास प्रस्ताव प्राप्त झाल्यानंतर, निधीची उपलब्धतता विचारात घेवून, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांना थेट शासन स्तरावरून निधी वितरित करण्यात येईल.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी मंजूर केलेले प्रकल्प, विहित कालावधीमध्ये कार्यान्वित होतील, याद्दष्टीने प्रकल्पांचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी वेळोवेळी आढावा घेवून, सनियंत्रण करावे. तसेच, प्रकल्पांच्या प्रगतीचा अहवाल, प्रत्येक महिन्यास पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर या संस्थेस सादर करावा.

**५. खालील बाबींची पुर्तता करणा-या ग्रामपंचायतींची निवड करावी.**

i) घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविण्यासाठी, आराखड्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, ग्रामपंचायतीने जागा उपलब्ध करुन देणे.

ii) ग्रामपंचायतीची पाणीपट्टी वसुली, वार्षिक आकारणीच्या ७० टक्के पेक्षा जास्त असावी. ७० टक्के पेक्षा जास्त वसूली असलेल्या ग्रामपंचायतींना प्राधान्य द्यावे.

iii) केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार, घनकचरा/सांडपाणी प्रकल्पाचे काम हाती घेण्यापूर्वी, प्रकल्पाची दैनंदिन देखभाल व दुरूस्ती शाश्वतपणे करण्यात येईल व योजनेच्या देखभाल व दुरूस्तीसह अनुषंगिक खर्च, संबधित ग्रामपंचायतीने स्वनिधीमधून करण्यात येईल, याबाबतच्या ठरावासह ग्रामपंचायतीने हमीपत्र उपलब्ध करून देणे.

iv) ग्रामपंचायतीने शाश्वत स्वच्छता आराखडा तयार करून, गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांना सादर केलेला असावा.

v)शाश्वत स्वच्छता आराखड्यामधील (Sustainable Sanitation Plan) बाबींची पूर्तता होईल, याबाबतचे हमीपत्र ग्रामपंचायतीने देणे.

vi)कोणत्याही प्रकारे वीज देयकाची थकबाकी नसणे.

vii)घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबवावयाच्या ग्रामपंचायतीमध्ये, निर्मल भारत अभियान वा स्वच्छ भारत मिशन ( ग्रामीण ) या योजनांमधून मागील ५ वर्षामध्ये कोणताही घनकचरा अथवा सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प घेतलेला नसावा.

viii) केंद्र शासनाचे पत्र क्रमांक S-१५०१४ / १ /२०१८-SBM- III-Part (I), दिनांक ०८ मार्च, २०१९ नुसार निर्गमित केलेल्या, गोबरधनच्या सुधारित मार्गदर्शक सूचना **(विवरणपत्र-इ)** विचारात घ्याव्यात.

ix) या प्रकल्पाकरिता उपलब्ध करून देण्यात आलेली जमीन, ग्रामपंचायत/शासकीय मालकीची असावी. त्याची खात्री, संबंधित गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांनी करावी.

**६. क्षमता बांधणी कार्यक्रम**:

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत, घनकचरा किंवा सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविण्यासाठी, निवड झालेल्या ग्रामपंचायतीमध्ये, विविध उपाययोजना अंमलात आणण्यासाठी, सर्वेक्षण, कृती आराखडा, अंमलबजावणी, सनियंत्रण, मुल्यांकन व देखभाल-दुरुस्ती याबाबींची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत स्तरावर क्षमता बांधणी करावी लागणार आहे. याकरिता जिल्हा स्तरावरील, जिल्हा पाणी व स्वच्छता कक्षाने, उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी ( पाणी व स्वच्छता ) यांच्या मार्गदर्शनाखाली, जिल्हा वार्षिक कृती आराखडयातील (DISTRICT AAP-ANNUAL ACTION PLAN) बाबी लक्षात घेवून, क्षमता बांधणी आराखडा तयार करावा. तालुका/जिल्हा/राज्य स्तरावरील संबधित अधिकारी/कर्मचारी यांच्याकरिता अभ्यास दौरा कार्यक्रमाचा, क्षमता बांधणी आराखड्यामध्ये समावेश असावा. क्षमता बांधणी आराखडयाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी, जिल्हा परिषदेमधील मनुष्यबळ विकास सल्लागार, सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन सल्लागार / स्वच्छता सल्लागार यांची राहील. यासर्व बाबींचे सनियंत्रण करण्याची जबाबदारी, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर या कार्यालयातील मनुष्यबळ विकास सल्लागार यांची राहील. याकरिता येणारा खर्च, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत मनुष्यबळ विकास संसाधन (HRD-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT) या लेखाशिर्षाखाली मंजूर असलेल्या निधीमधून करावा.

**७.घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविण्याकरिता खालील अधिकारी/ कर्मचारी/ लोकप्रतिनिधी यांना प्रशिक्षण देण्यात यावे :-**

**अ)** तालुका व जिल्हास्तरावरील ग्रामीण पाणी पुरवठा कक्षाचे, उप अभियंता / शाखा अभियंता/ कनिष्ठ अभियंता.

**ब)** विस्तार अधिकारी (पंचायत)

**क)**सरपंच/उपसरपंच/ग्रामसेवक/ग्रामपंचायतीचे,सदस्य/ग्रामस्तरीय पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीचे सदस्य/ ग्राम पंचायतीचे पाणी पुरवठा कर्मचारी/सफाई कर्मचारी.

**ड)** तालुका व जिल्हास्तरावर स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत, कार्यरत असणारे सर्व सल्लागार

**इ)** स्वच्छाग्रही/जलसुरक्षक.

**८. उपरोक्त नमूद प्रशिक्षणामध्ये खालील मुद्यांचा समावेश असावा:-**

**अ)** ग्रामपंचायतीमधील शाश्वत स्वच्छता आराखडा व लोकसहभागीय पध्दतीने कृती आराखडा तयार करणे.

**ब)** घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन.

**क)** घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाचा इतर योजनेसह समन्वय साधणे

**ड)** संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान.

**इ)** घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पांतर्गत जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये, प्रकल्पाची प्रभावी अंमलबजावणी, प्रकल्पासंबंधी तांत्रिक बाबींचे मार्गदर्शन, प्रकल्पाची शाश्वत देखभाल व दुरुस्ती.

**९.जनजागृती व प्रचार प्रसिद्धी :**

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या अनुषंगाने जिल्हा, तालुका व ग्रामपंचायत स्तरावर त्या त्या स्तरावरील माहिती, शिक्षण व संवाद सल्लागाराने जनजागृती करावी. ग्रामपंचायतीमध्ये राबवावयाच्या घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन उपक्रमाच्या माहितीमध्ये, जिल्हा माहिती, शिक्षण व संवाद आराखड्यामधील सर्व घटकांचा समावेश असावा. याअनुषंगाने तसेच कुटुंब स्तरावरावरील कचऱ्याचे वर्गीकरण, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या विविध पद्धती आणि तंत्रज्ञाने, प्रकल्पाच्या देखभाल दुरुस्तीची माहिती, ग्रामपंचायतीमधील सर्व कुटुंबांना देणे बंधनकारक राहिल. या प्रचार प्रसिद्धी कार्यक्रमामध्ये पुर्नचक्रिकरण झाल्यानंतरच्या, पुर्नवापर, कमीवापर, पुर्नप्राप्ती व पुर्नचक्रिकरण (REUSE, REDUCE, RECOVERY & RECYCLE ) संकल्पनेचा अंतर्भाव असावा. याअनुषंगाने संक्षिप्त टिप्पणी (CONCEPT NOTE) विवरणपत्र-ड मध्ये संलग्न करण्यात आली आहे.

यासर्व बाबींचे सनियंत्रण करण्याची जबाबदारी, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर यांची राहील. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या जनजागृती, प्रचार व प्रसिद्धी साठी येणारा खर्च स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत माहिती, शिक्षण व संवाद (INFORMATION EDUCATION & COMMUNICATION ) या लेखाशिर्षाखाली मंजूर असलेल्या निधीमधून करावा.

**१०. अंदाजपत्रक आराखडा :**

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाकरिता निवड झालेल्या ग्रामपंचायतींनी, प्रस्तावित करावयाच्या उपाययोजनांबाबत अंदाजपत्रक आराखडा, ( विवरणपत्र “क” ) तयार करताना, सध्या अस्तित्वात असलेल्या घरगुती, वैयक्तिक अथवा सार्वजनिक अशा सर्वस्तरावरील उपाययोजनांचा समावेश अंदाजपत्रकामध्ये करावा. या आराखड्यामध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प व्यवस्थापनासाठी, किमान खर्चाच्या तंत्रज्ञानयुक्त बाबींचा समावेश करावा. सदर आराखडा उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांनी तयार करावा. ग्रामपंचायत नकाशा, अंदाजपत्रक

व आराखडा तयार करण्याकरिता, सोबतच्या विवरणपत्र “ब” मधील कार्यपध्दती, ग्रामपंचायतीचा शाश्वत स्वच्छता आराखडा, केंद्र शासनाच्या दिनांक १६ जुलै, २०१४, दिनांक ७ एप्रिल, २०१७ व दिनांक ०९ मार्च, २०१९ अन्वये निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये नमूद केलेली तंत्रज्ञाने, महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग आणि युनिसेफ, मुंबई यांनी, वितरीत केलेल्या “ लोकाधारीत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी सहभागी नियोजन पुस्तिका” तसेच केंद्र शासनाच्या https://jalshakti.ddws.gov.in संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या SLWM Handbook/Fecal Sludge Management/Grey Water Management/Black Water Management व इतर अनुषंगीक पुस्तके/मार्गदर्शक सूचना, तसेच, https://water.maharashtra.gov.in व www.wsso.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या, डॉ. सु. वि. मापूस्कर, यांचेद्वारा प्रकाशित घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन संदर्भातील पुस्तिकेचा आधार घेवून, अंदाजपत्रक व आराखडे तयार करावीत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) मध्ये कुटुंब स्तरावरील उपाययोजना अनुज्ञेय नसल्यातरी, सदर उपाययोजना व त्यासाठी लागणा-या इतर स्रोतामधील उपलब्ध असलेल्या निधीची माहीती, अंदाजपत्रक आराखड्यामध्ये नमूद करावी.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत घनकचरा वाहतुकीसाठी, मोटार वाहनाच्या ( Motorised Vehicle) खरेदीबाबत अनुज्ञेयता नसल्याने, याबाबीचा समावेश अंदाजपत्रकामध्ये करण्यात येवू नये. मात्र तीन चाकी सायकल रिक्षा ( Cycle Rickshaw) शासन खरेदी निकष पाळून व विहित पद्धती अनुसरून खरेदी करता येईल. याप्रमाणे स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण ) मधून सर्वसाधारणपणे ५०० कुटुंब संख्येकरिता एक तीन चाकी सायकल रिक्षा ( Cycle Rickshaw) व जास्तीत जास्त दोन तीन चाकी सायकल रिक्षा ( Cycle Rickshaw) ग्रामपंचायतीस खरेदी करता येतील. सदर तीन चाकी सायकल रिक्षा ( Cycle Rickshaw) चालविण्यासाठी चालकाची व्यवस्था ग्रामपंचायतीने स्वनिधीमधून करावी. याबाबीचा अंदाजपत्रकामध्ये समावेश करावा. प्रचलित जिल्हा दरसूची (DSR-District Schedule Rate) नुसार, अंदाजपत्रके तयार करावीत.

**११. तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता:-**

उपरोक्त अनुक्रमांक-४ येथे नमूद केल्यानुसार, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या प्रस्तावास (अंदाजपत्रक आराखडा/ अंदाजपत्रकासह) तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता देण्याच्या अनुषंगाने कार्यवाही करावी.

## १२. अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्ती:-

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणेसाठी, जिल्हा परिषद लेखा संहितेमधील विहित कार्यपद्धती अवलंबून, उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती, यांनी निविदा प्रपत्र तयार करावे. निविदा प्रपत्रास, कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद यांची मान्यता घ्यावी. उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती, यांनी जिल्हा परिषद लेखा संहितेच्या अधीन राहून, निविदा प्रक्रिया राबवून, प्रकल्पाची कामे पूर्णत्वास न्यावीत.

व्यावसायिक संस्था/स्वंयसेवी संस्था यांनी सर्वेक्षण करणे, अंदाजपत्रकीय प्रस्ताव तयार करणे, आराखडे तयार करणे, पर्यवेक्षण करणे व तांत्रिक सल्ला/सहाय्य प्रदान करणे याबाबीकरिता, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाकरिता अनुज्ञेय असलेल्या निधीच्या ५% किंवा रूपये १,००,०००/- (रूपये १ लक्ष फक्त) यापैकी जी कमी असेल त्या रकमेच्या मर्यादेपर्यंत,( तथापि सदरची रूपये १,००,०००/- (रूपये १ लक्ष फक्त) पेक्षा जास्त नसावी ) व्यावसायिक संस्था / स्वंयसेवी संस्था यांना शुल्क म्हणून अनुज्ञेय राहिल. (केंद्र शासनाच्या स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) मधील, दिनांक ३१ डिसेंबर, २०१८ च्या मार्गदर्शक सूचनांमधील परिच्छेद क्रमांक ६.१०.७ नुसार ) उपरोक्त ५% किंवा रूपये १,००,०००/- (रूपये १ लक्ष फक्त) यापैकी जे कमी असेल त्या रकमेची तरतूद, प्रकल्पाच्या अंदाजपत्रकामध्ये अंतर्भूत करावी. सदर रक्कम अंदाजपत्रकामध्ये समाविष्ठ नसल्यास, रक्कम अनुज्ञेय असणार नाही. तालुक्यातील गट संसाधन केंद्र (Block Resource Centre- BRC ) / समूह संसाधन केंद्र ( Cluster Resource Centre- CRC ) यांनी घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या प्रभावी, टिकाऊ व किमान खर्चिक पध्दतीचा अवलंब करण्यासंदर्भात ग्रामपंचायतींना सहकार्य करावे.

प्रकल्पाची कामे समाधानकारक पुर्ण झाल्याबाबत, कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यांनी प्रमाणपत्र सादर केल्यानंतर, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी, प्रकल्प संबधित ग्रामपंचायतीस हस्तातंरीत करण्याबाबतचे आदेश, तात्काळ निर्गमित करावेत. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे, घनकचरा सांडपाणी प्रकल्पाची शाश्वत दैनंदिन देखभाल व दुरूस्ती संबधित ग्रामपंचायतीने त्यांच्या स्वखर्चाने करावी.

## १३.त्रयस्थ यंत्रणामार्फत तपासणी:-

प्रकल्प अंमलबजावणी दरम्यान कामाची तपासणी, त्रयस्थ यंत्रणांकडून करून घेण्याची जबाबदारी उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांची राहील. सदर त्रयस्थ यंत्रणांमध्ये, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मीत्रा -नाशिक, नीरी-नागपूर, उन्नत महाराष्ट्र अभियानामध्ये सहभागी संस्था, शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय इ.संस्थांचा समावेश असावा. त्रयस्थ यंत्रणाद्वारे करावयाच्या कामाच्या तपासणीसाठी, त्या कामाच्या प्रत्यक्ष किंमतीच्या रकमेच्या ०.५०% एवढी रक्कम

तपासणी शुल्क म्हणून अनुज्ञेय राहिल. याकरिता आवश्यक तरतूद अंदाजपत्रकामध्ये अंतर्भूत करावी. त्रयस्थ यंत्रणाद्वारे उपस्थित केलेल्या शे-यांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यांची राहिल.

## १४. निधी उपलब्धता व वितरणाचे टप्पे:-

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प किंमतीच्या २% प्रशासकीय खर्च (STATIONARY AND OTHER SUNDRIES) ग्रामपंचायतीस अनुज्ञेय राहील.

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाकरिता, स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत वितरित करण्यात आलेला निधी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांचेकडे खालीलप्रमाणे वितरीत करावा. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत केंद्र हिस्सा ( ६०% ) अधिक राज्य हिस्सा ( ४०% ) अधिक ग्रामपंचायतीने उपलब्ध करून दिलेला अन्य निधी-कृतीसंगम (CONVERGENCE) यांची एकत्रित बेरीज करून, खालील कोष्टकातील रकाना क्रमांक ३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, निधी वितरण करावे:-

| अ.क्र. | टप्पे | निधी वितरण टक्केवारी | निधी वितरण तपशिल |
|---|---|---|---|
| *१* | *२* | *३* | *४* |
| १ | प्रथम | ३०% | प्रशासकीय मान्यता प्रदान केल्यानंतर, द्यावयाची अग्रिमाची रक्कम |
| २ | दुसरा | ३०% | उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांनी उपरोक्त कामाच्या प्रथम हप्त्याच्या ८० % काम/खर्च झाल्याचा मुल्यांकन दाखला सादर केल्यानंतर. |
| ३ | तिसरा | २० % | उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांनी अंतिम मुल्यांकन दाखला व कामाचा सद्यस्थिती अहवाल, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सादर केल्यानंतर. |
| ४ | चौथा | २० % | प्रत्यक्ष प्रकल्प कार्यान्वित झाल्यावर, एका महिन्याच्या कालावधीनंतर उर्वरित २० % रक्कम |

निर्मल भारत अभियान वा स्वच्छ भारत मिशन ( ग्रामीण ) या योजनांमधून मागील ५ वर्षामध्ये हाती घेतलेल्या, घनकचरा अथवा सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाकरिता केंद्र शासनाने दिलेल्या आर्थिक

मर्यादेपेक्षा कमी खर्च करण्यात आला असल्यास, उर्वरित निधी स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण ) अंतर्गत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या कामाकरिता संबधित ग्रामपंचायतीस अनुज्ञेय राहील.

केंद्र शासनाने विहित केलेल्या आर्थिक मर्यादेमध्येच, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पांतर्गत, गोबरधन प्रकल्पाची कामे करता येतील. गोबरधन प्रकल्पाची किंमत आर्थिक मर्यादेपेक्षा जास्त असल्यास, फरकाच्या रक्कमेची पूर्तता ग्रामपंचायतीकडे उपलब्ध असलेल्या, अन्य निधीमधून, कृतीसंगम (CONVERGENCE-) करावी. जर प्रकल्प खर्च जास्त असेल तर, ग्रामपंचायतीच्या इतर स्त्रोताच्या उपलब्ध निधीबाबत माहितीसह प्रस्ताव पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर मार्फत शासनास सादर करावा. गोबरधन योजना ही, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाचा भाग असल्याने, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पामध्ये गोबरधन प्रकल्पाच्या तरतूदी अंतर्भूत असाव्यात.

**१५. तांत्रिक सहाय्य, सनियंत्रण व मुल्यमापन:-**

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाचे सनियंत्रण व मुल्यमापन, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या नियंत्रणाखालील, जिल्हा पाणी व स्वच्छता मिशन कक्षाने (DISTRICT WATER & SANITATION MISSION- DWSM) करावे. प्रकल्पाचे प्रत्यक्ष सनियंत्रण, उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) व कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यांनी जिल्हा पाणी व स्वच्छता मिशन कक्षामधील (DISTRICT WATER & SANITATION MISSION- DWSM) अभियांत्रिकी तज्ञ (ENGINEERING SPECIALIST) तसेच सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन सल्लागार व स्वच्छता तज्ञ, यांच्या सहाय्याने करावे. प्रकल्पातंर्गत झालेल्या कामाची आणि खर्चाची नोंद, जिल्ह्याच्या सनियंत्रण व मूल्यमापन तज्ञ ( MONITORING & EVALUATION SPECIALIST) यांच्या सहाय्याने, स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) च्या IMIS (INTEGRATED MANAGEMENT INFORMATION SYSTEM ) वर नोंदविण्याची जबाबदारी, अभियांत्रिकी तज्ञ यांची राहील. याअनुषंगाने, अभियांत्रिकी तज्ञ यांना प्रकल्पासंदर्भात आवश्यक माहिती (DATA) उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी, उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांची राहील.

प्रकल्प कामांच्या उपांगांचा जमा खर्च व त्यानुसार उपयोगिता प्रमाणपत्र (UTILISATION CERTIFICATE ) पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (वासो), बेलापूर या संस्थेस सादर करण्याची जबाबदारी लेखाधिकारी, जिल्हा परिषद यांची राहील.

प्रगतीपथावरील कामांना गुणवत्तेच्या अनुषंगाने, कामांना प्रत्यक्ष भेटी देण्याची जबाबदारी, कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद यांची राहिल. कामाचे मोजमाप

पुस्तिकेमध्ये ( MEASUREMENT BOOK) नोंद करण्याची जबाबदारी, उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा , पंचायत समिती यांची राहील.

**१६. प्रकल्प नियोजन, अंमलबजावणी व बहिर्गमन कालमर्यादा व जबाबदारी:-**

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापना अंतर्गत प्रकल्प उपाययोजनांची अंमलबजावणी, बहिर्गमन (EXIT) इत्यादींबाबत खालीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी:-

| टप्पा | कार्यवाही | कालमर्यादा | संबधित जबाबदार अधिकारी |
|---|---|---|---|
| १ | २ | ३ | ४ |
| नियोजन टप्पा | ग्रामपंचायतीने गटविकास अधिकाऱ्याकडे, अर्ज सादर करणे | ग्रामसभेने ठराव पारित केल्यावर १५ दिवस | ग्रामसेवक |
| | ग्रामपंचायतींची निवड करणे | अर्ज प्राप्त झाल्यापासून १५ दिवस | मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), गट विकास अधिकारी. |
| | अंदाजपत्रक तयार करणे | २१ दिवस | उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती. |
| | तांत्रिक मान्यता देणे | १० दिवस | कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद. |
| | जिल्हास्तरावर प्रस्तावास प्रशासकीय मान्यता देणे | १५ दिवस | मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद. |
| | उपाययोजनांची, निविदा प्रक्रिया पूर्ण करणे. | निधी उपलब्धतेनंतर एक महिना | ग्राम पंचायत/जिल्हा परिषद लेखा संहितेच्या अधीन राहून, कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद व उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती. |

| टप्पा | कार्यवाही | कालमर्यादा | संबधित जबाबदार अधिकारी |
|---|---|---|---|
| अंमल बजावणी टप्पा | प्रकल्पाच्या कामाची प्रत्यक्ष सुरुवात | निविदा मंजूरीअंती निर्गमित कार्यारंभ आदेशानुसार, तात्काळ कामे सूरू करावीत. | उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती व गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती.(स्तंभ क्रमांक ३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे क्षेत्रिय परिस्थिती व कामांचा आवाका लक्षात घेवून, सदर कार्यकाळ कमी करण्याचे अधिकार, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांना राहतील.) |
| | अंदाजपत्रक आराखडयाप्रमाणे काम पूर्ण करणे. | कार्यारंभ आदेश निर्गमित झाल्यानंतर १ वर्ष. | |
| | अंदाज पत्रक आराखडयाप्रमाणे काम पूर्ण झाल्याची खात्री, पुर्णत्वाच्या दाखल्यासह प्रमाणित करून, कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद व उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), जिल्हा परिषद यांच्यामार्फत मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सादर करणे. | १५ दिवस | उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती /गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती / कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद/ उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), जिल्हा परिषद |
| बहिर्गमन टप्पा | प्रकल्पाची शाश्वत देखभाल व दुरुस्ती | प्रकल्पाची कामे पुर्ण झाल्यानंतर तात्काळ/ कायमस्वरूपी | संबधित ग्रामपंचायत . |

प्रगती पथावरील प्रकल्पांच्या कामाचा आढावा घेण्यासाठी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे अध्यक्षतेखाली दरमहा किमान एक आढावा बैठक घ्यावी.

१७. प्रकल्पाचे कार्यारंभ आदेश निर्गमित केल्यानंतर, प्रकल्प एका वर्षात पूर्ण करणे बंधनकारक राहील. उपरोक्त मुद्दा क्र. १० व १६ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कार्यवाही करण्याची जबाबदारी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांची राहील.

१८. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापनाच्या प्रकल्पांना, केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनामध्ये, विहित केलेल्या आर्थिक मर्यादेत, केंद्र शासन व राज्य शासनाच्या प्रमाणशीर हिस्स्यानुसार, पात्र ग्रामपंचायतींना निधी वितरण केले जाणार आहे. आर्थिक मर्यादेपेक्षा जास्त असणा-या प्रकल्पासाठी, अतिरिक्त निधीची पूर्तता, ( केंद्र शासनाने दिनांक ३१ डिसेंबर, २०१८ रोजी निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक पुस्तिकेतील परिच्छेद क्रमांक ६.१०.७ नुसार ) संबंधित ग्रामपंचायतीने वित्त आयोग किंवा CSR (CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ), नरेगा, खासदार निधी ( MPLAD), आमदार निधी ( MLALAD), देणगी निधी (DONOR FUNDING), इतर मंत्रालय व विभागांचे कार्यक्रम निधी ( FUNDING FROM PROGRAMS OF OTHER MINISTRIES AND DEPARTMENTS ) इत्यादीद्वारे उपलब्ध असलेल्या, निधीमधून करावी. ग्रामपंचायतीने उपलब्ध करून दिलेला, अन्य निधीचा-कृतीसंगम (CONVERGENCE ) सविस्तर उल्लेख प्रस्तावात करावा.

१९. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या कार्यान्वयना दरम्यान उद्भवणारे वाद/तक्रारींचे निवारण करण्यास, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद हे सक्षम प्राधिकारी राहतील.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेताक २०१९०७१७१६५१२२३७२८ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

Sham Lal Goyal

Digitally signed by Sham Lal Goyal
DN: c=IN, o=Government Of Maharashtra, ou=Watersupply And Sanitation Department, postalCode=400032, st=Maharashtra, 2.5.4.20=fef8a156550c1999143688f755340a6b9d3ad380fcde16709e4e63210467e734, serialNumber=19d0cb2b5b2018974e0c848afbd781451d1c4c0d347d2a12395c8dffac4670f9, cn=Sham Lal Goyal
Date: 2019.07.20 16:04:19 +05'30'

**(शाम लाल गोयल)**
**अपर मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन**

**प्रत,**

१. मा. राज्यपाल यांचे सचिव.
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे सचिव .
३. सर्व मा. मंत्री /मा. राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव.
४. विधानसभा व विधानपरिषद सदस्य.

५. मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
६. अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव / सचिव सर्व, मंत्रालय, मुंबई.
७. जिल्हा परिषद अध्यक्षा / अध्यक्ष, सर्व.
८. सर्व विभागीय आयुक्त व जिल्हाधिकारी .
९. महासंचालक माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.
१०. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद (सर्व).
११. उपायुक्त (विकास), सर्व
१२. संचालक, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था, बेलापूर, नवी मुंबई.
१३. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी ( पाणी व स्वच्छता /पंचायत), जिल्हा परिषद (सर्व). यांनी हया शासन निर्णयाच्या छायाप्रती प्रत्येक पंचायत समिती सभापती/उपसभापती व गट विकास अधिकारी यांना द्याव्यात व गट विकास अधिकारी यांनी प्रत्येक पंचायत समिती सदस्य, सरपंच व ग्रामविकास अधिकारी यांना द्याव्यात.
१४. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागातील सर्व कार्यासने.
१५. संगणक समन्वयक, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, यांनी सदरचा शासन निर्णय, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था व राज्य शासनाच्या संकेतस्थळावर अपलोड करावा तसेच वरील सर्वांना ई-मेल व्दारेही पाठवावा.
१६. निवडनस्ती, पापु-१६.

## विवरणपत्र अ

अर्जाचा नमुना

क्रमांक ---------------
ग्रामपंचायत -----------
पंचायत समिती --------
जिल्हा परिषद ---------
दिनांक --------------

प्रति,
मा. मुख्य कार्यकारी अधिकारी,
जिल्हा परिषद,
(मार्फत : गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती-----------)

**विषय :- घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत निधी प्राप्त करण्याबाबत.**

मा. महोदय,

-------------- या ग्रामपंचायतीसाठी घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत प्रकल्पास मान्यता व निधी उपलब्धतेसाठी अर्ज करण्यात येत आहे.

२. प्रकल्पास मान्यता व निधी उपलब्धतेसाठी पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, मंत्रालय शासन निर्णय क्रमांक:- स्वभामि-२०१९/प्र.क्र. १४१/पापु-१६, दिनांक १९ जुलै, २०१९ अन्वये निर्देशित केल्यानुसार, पुढील बाबी प्रमाणित करण्यात येत आहेत:-

i) घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविण्यासाठी, आराखड्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, ग्रामपंचायत/शासकीय मालकीची जागा उपलब्ध असल्याबाबतचा ग्रामसभेचा ठराव व हमीपत्र सोबत जोडले आहे.

ii) ग्रामपंचायतीची पाणीपट्टी वसुली, वार्षिक आकारणीच्या ७० टक्के पेक्षा जास्त आहे, याबाबतचे ग्रामसभेच्या ठरावासह प्रमाणपत्र सोबत जोडले आहे.

iii) केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार, घनकचरा/सांडपाणी प्रकल्पाची दैनंदिन देखभाल व दुरूस्ती शाश्वतपणे करण्यात येईल व योजनेच्या देखभाल व दुरूस्तीसह अनुषंगिक खर्च, ग्रामपंचायतीने स्वनिधीमधून करण्यात येईल, याबाबतच्या ठरावासह हमीपत्र सोबत जोडले आहे.

iv) ग्रामपंचायतीने तयार केलेला शाश्वत स्वच्छता आराखडा व शाश्वत स्वच्छता आराखडयात नमूद सर्व बाबींची पूर्तता ग्रामपंचायतीने केली आहे, याबाबतचे हमीपत्र सोबत जोडला आहे.

v) ग्रामपंचायतीकडे वीजदेयकाची कोणतीही थकबाकी नाही.

vi) घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबवावयाच्या ग्रामपंचायतीमध्ये, निर्मल भारत अभियान वा स्वच्छ भारत मिशन ( ग्रामीण ) या योजनांमधून मागील ५ वर्षामध्ये  कोणताही घनकचरा अथवा सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प घेतलेला नाही वा कार्यरत नाही, याबाबतचे प्रमाणपत्र सोबत जोडले आहे.

**स्वाक्षरी ग्रामसेवक**

उपरोक्त बाबींची ग्रामपंचायत अभिलेखानुसार तपासणी केली आहे.

**विस्तार अधिकारी**
**पंचायत समिती**

**गट विकास अधिकारी**
**पंचायत समिती**

## विवरणपत्र - ब

ग्रामपंचायतीमध्ये निर्माण होणारा घनकचरा व सांडपाणी यांचे आरोग्यप्रद व्यवस्थापनासाठी, ग्रामपंचायतीमध्ये समुचित किमान मुल्य तंत्रज्ञाने वापरावीत. ग्रामीण भागातील घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पातील कामासाठी, केंद्र शासनाच्या दिनांक १६ जुलै, २०१४, दिनांक ७ एप्रिल, २०१७ व दिनांक ०९ मार्च, २०१९ अन्वये निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये नमूद केलेली तंत्रज्ञाने, महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग आणि युनिसेफ, मुंबई यांनी, वितरीत केलेल्या " लोकाधारीत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी सहभागी नियोजन पुस्तिका" तसेच केंद्र शासनाच्या https://jalshakti.ddws.gov.in संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या SLWM Handbook/Fecal Sludge Management/Grey Water Management/Black Water Management व इतर अनुषंगीक पुस्तके / मार्गदर्शक सूचना, तसेच, https://water.maharashtra.gov.in व www.wsso.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या, डॉ. सु. वि. मापूस्कर, यांचेद्वारा प्रकाशित घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन संदर्भातील पुस्तिकेचा आधार घेवून, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाचे नियोजन करावे.

**घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पातील घटक खालीलप्रमाणे राहतील :-**

**घनकचरा :-**

गृह, सार्वजनिक, व्यवसाय, उद्योगामधील निरुपयोगी टाकावू, सेंद्रिय व असेंद्रिय वस्तूना "घनकचरा" म्हणून संबोधले जाते.

**सांडपाणी :-**

स्वयंपाक घर, स्नानगृह, कपडे धुणे इत्यादी मधून निर्माण झालेल्या पाण्याला सांडपाणी (GREY WATER) असे म्हणतात. कारण त्याचा रंग साधारणत: करडा म्हणजेच ग्रे असतो. शौचालयातून, लिच पीट मधून बाहेर पडणा-या मैला मिश्रित पाण्याला ब्लॅक वॅाटर ( BLACK WATER ) म्हणतात. कारण त्याच्यामध्ये मानवी मैला असतो, त्याला शोषखड्डुयाच्या माध्यमातून जमिनीमध्ये जिरविण्यात यावे.

**अ)घनकचरा व्यवस्थापन:-**

❖ **घनकचरा व्यवस्थापन (कुटुंब स्तर) :-**

ग्रामपंचायतीमध्ये निर्माण होणा-या कच-याचे प्रामुख्याने खालील सात प्रकारे वर्गीकरण करावे :-

I)जैविक विघटनक्षम (सेंद्रिय - ओला कचरा ) :- उरलेले अन्न, शेतीमधून निर्माण होणारा पिक कचरा, शेण, पालापाचोळा, बाजारपेठेतील ओला व सेंद्रिय कचरा,

II)जैविक विघटनास अपात्र, निष्क्रीय कचरा( धुळ, माती, दगडगोटे, रेती, विटा, इ.)

III) प्लॅास्टिक व थर्मोकोल कचरा:- प्लास्टिक पाकीटे व पिशव्या, वेष्टणे, बाटली व इतर थर्मोकोल /प्लास्टिकच्या वस्तू

IV) धोकादायक कचरा (रुग्णालयीन, रासायनिक इ.) :- मुदतबाह्य औषधे, वापरलेली इंजेक्शान्स, सिरिंजेस, मासिक पाळीकरिता वापरलेले पॅड्स, डायपर्स, इत्यादी.

V) धातू व काच (सर्व प्रकारचे धातू, बॅाटल्स, फुटलेले काचेचे सामान इ,)

VI) कागद (रद्दी, वापरलेले पुठ्ठे, इ.)

VII) ईलेक्ट्रॅानिक्स कचरा (ईलेक्ट्रिक वायर, खराब झालेली बॅटरी, फ्युज बल्ब, ट्युब लाईट व इलेक्ट्रानिक कचरा इ.

**घनकचरा प्रक्रिया :-**

निर्माण झालेल्या घनकच-याचे वर्गीकरण, कुटुंब स्तरावर/उद्भवाच्या जागेवरच करण्यात यावे. प्रत्येक घरांमध्येच कचरा वर्गीकरण होऊन, वर्गीकृत कचरा गोळा करण्याची यंत्रणा, ग्रामपंचायतीने प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. विविध प्रकारचा कचरा गोळा करण्यासाठी, प्रत्येक ग्रामपंचायतीने कच-च्या वर्गवारीनिहाय कार्यक्रमपत्रिका निश्चित करून, कचरा गोळा करण्याची मोहीम राबवावी.

उपरोक्त सात प्रकारच्या घनकच-याचे वर्गवारीनिहाय व्यवस्थापन खालीलप्रमाणे करावे:-

**I)जैविक विघटनक्षम (सेंद्रिय - ओला कचरा) कच-यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :**

- पाळीव प्राण्यासाठी खाद्य :- न कुजलेला, ओला कचरा गुरांसाठी खाद्य म्हणून वापरता येण्याजोगा असल्यास, गुरांचे खाद्य म्हणून वापरावा.
- प्लास्टीक डब्यांत, कंपोष्ट बिन, कल्चर (Compost Bin, Culture) च्या सहाय्याने शास्त्रोक्त कंपोस्ट :- डॅा. भाभा अणुशक्ती संशोधन केंद्र ( BARC- Bhabha Automic Research Centre) यांनी संशोधन करून निर्माण केलेल्या कंपोस्ट बिन सारख्या कंपोस्ट बिनचा वापर करून, BARC निर्मित Culture द्वारे कुटुंबस्तरावरील ओल्या सेंद्रिय कच-याची विल्हेवाट खत तयार करून, कुटुंबस्तरावरच प्रक्रिया करावी. याकरिता स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) अंतर्गत अनुदान अनुज्ञेय राहणार नाही. कंपोष्ट बिन व कल्चर ( Compost Bin, Culture ) च्या उत्पादकांची यादी/ माहीती BARC च्या www.barc.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. कंपोस्ट बीन व Culture खरेदी करण्यासाठी शासनाने विहित केलेल्या पद्धतीचा अवलंब करावा.
- कंपोस्ट खत खड्डा अथवा घरगुती खतखड्डा:- कचरा उपलब्धतेच्या प्रमाणात, अंदाजे ३ ते ४ फुट लांबी रुंदीचा व ३ फुट खोलीचा खड्डा करून, ओला कचरा, शेण व माती यांचे आलटून पालटून थर करून खड्ड्यामध्ये टाकावे. खड्डा भरल्यानंतर, सुमारे ५-६ महिन्याच्या कालावधीत निर्माण झालेले खत शेतीसाठी वापरावे. याचप्रमाणे सुमारे ३ ते ४ फुट व्यासाचा व ३ फुट खोली या प्रमाणात गोलाकार वीटकाम करुन खतखड्डा तयार करता येईल. यामध्ये कचरा व माती यांचे आलटुन पालटुन थर टाकून खड्डा भरावा. खत तयार होण्यासाठी अधूनमधून पाणी शिंपडण्यात यावे.

कचऱ्यामध्ये काही प्रमाणात असेंद्रिय कच-याच्या शक्यतेनुसार तयार खत चाळून घेऊन, त्या खताचा वापर शेतीसाठी /बगीच्यासाठी करावा.

- नाडेप खत टाकी :- ओला व सुका सेंद्रिय कचरा ब-याच प्रमाणात निर्माण होत असल्यास, नाडेप खत टाकी घ्यावी. कंपोस्टिंग अथवा खत निर्मिती प्रक्रिया करण्यासाठी, जमिनीवर ३ फुट उंच, ४ फुट रुंद व गरजेप्रमाणे लांबी अशा प्रकारे टाकीचे बांधकाम करावे. टाकीमध्ये कचरा भरताना, कचरा व मातीचे थर आलटुन पालटून भरावे. शेवटचा थर मातीचा असावा. खत तयार होण्यासाठी अधूनमधून पाणी शिंपडण्यात यावे. तयार खत चाळून घेऊन खताचा वापर करावा.
- गांडुळ खत निर्मिती: ओल्या कचऱ्याचे उत्कृष्ट खतात रुपांतर करण्यासाठी, गांडुळांचा शास्त्रोक्तरित्या उपयोग करून घेता येईल. याकरिता तालुका स्तरावरील, कृषी विभागाच्या शेतकी शाळा यांचेशी संपर्क साधून, गांडूळ उपलब्ध करून घेता येईल.

**<u>II)जैविक विघटनास अपात्र, निष्क्रीय कच-यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-</u>**

माती, दगडगोटे, विटा, इत्यादी वेगळे काढावे. सदर माती/ दगडगोटे, विटाचा पुर्नवापर घराभोवताली भराव करण्यासाठी संबधित कुटुंबाकडून करावा.

**<u>III)प्लास्टिक व थर्मोकोल कच-यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-</u>**

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविताना, प्लास्टिक निर्मिती, प्लास्टिक कचरा, प्लास्टिकची पुर्नप्रक्रिया इ. बाबत ग्रामस्तरीय व्यवस्थापनाची, यशस्वीरित्या अंमलबजावणी करण्याकरिता, महाराष्ट्र शासनाच्या प्लास्टिक कच-याच्या व्यवस्थापनेबाबतचा सन २०१८ च्या अधिनियमास अधिन राहून प्रक्रिया करावी. राज्यामध्ये लागू असलेली प्लास्टिक वरील बंदी व प्लास्टिकचे पर्यावरणावरील विपरीत परिणाम लक्षात घेता, सर्व प्रकारचा प्लास्टिक कचरा उद्भवाच्या ठिकाणी वेगळयाने तात्पुरती साठवण करुन, ग्रामपंचायतीच्या सुरक्षित जागेवर कालबद्ध एकत्रित करुन, त्याचा शास्त्रोक्त पुर्नवापर अथवा शास्त्रोक्त विल्हेवाट लावावी. याकरिता https://cpcb.nic.in/list-of-recognized-pro/ या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या प्राधिकृत व्यक्ती/संस्थांशी संपर्क करुन, निरूपयोगी प्लास्टिकचे गट निहाय व जिल्हानिहाय संकलन व वहन याकरीता कालबद्ध कार्यक्रम आखावा. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) यांनी, संबधित पंचायत समितींच्या गटविकास अधिकाऱ्यांच्या समन्वयाने, सदर प्राधिकृत व्यक्तिशी संपर्क साधून, प्लास्टिक वहन व विक्री कार्यक्रमाचे नियोजन करावे. त्याअनुषंगाने प्लास्टिक कचरा ग्रामपंचायत, तालुका व जिल्हा स्तरावर साठविण्यात/ संकलित करण्यात यावा. सदर कचरा विल्हेवाटीकरिता पुढीलप्रमाणे नियोजन करावे:-

- विविध ठिकाणावर जमा होणारे प्लास्टिक व तत्सम वस्तुंच्या कच-याची विल्हेवाट लावण्याकरिता, केंद्रिय प्रदुषण नियंत्रण मंडळांनी प्राधिकृत केलेल्या PRO ( PRODUCERS RESPONSIBILITY ORGANIZATION ) यांच्या अधिनस्त असलेल्या, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे पंजीकृत कचरा पुर्नचक्रीत करणा-या संस्थाकडूनच गावातील प्लास्टिक कचरा

गोळा करून, त्याचे पुर्नचक्रीत (RECYCLE) करणे व निर्माण होणारे ग्रॅन्युअल्स ( GRANULES), इ. बाबीसंदर्भात विल्हेवाट लावावी.

- दिनांक २४ मे, २०१९ अन्वये केंद्रिय प्रदुषण नियंत्रण मंडळाने प्रकाशित केलेली PRO संस्थांची यादी https://cpcb.nic.in या संकेतस्थळावर व महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाद्वारे वेळोवेळी पंजीकृत संस्थाची यादी www.mpcb.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
- PRO संस्थांनी, प्लास्टिक कचरा विल्हेवाट संदर्भात प्रक्रिया करताना, ग्रामपंचायतींचे गट करुन, ग्रामपंचायत स्तरावरून अथवा पंचायत समिती स्तरावरुन PRO यांनी प्लास्टिक कच-याची खरेदी करून, या कच-याचे स्वखर्चाने वहन करून, पुढील विल्हेवाट लावावी. सदरचा कचरा केवळ करारबद्ध संस्था विकत घेतील. त्याअनुषंगाने ग्रामपंचायतीने अथवा पंचायत समितीने विक्रीयोग्य विविक्षित प्रकारचा प्लास्टीक कचरा गोळा करुन, साठवण करून, संबधित PRO संस्था यांना पुढील विल्हेवाटीकरिता विक्री करावी.
- एकापेक्षा जास्त ग्रामपंचायती असल्यास, पंचायत समिती स्तरावरून संस्थासोबत किमान तीन वर्षाच्या कालावधीसाठी करारनामा करून, प्रकल्प अंमलबजावणी करण्याची कार्यवाही करावी. संस्थेचे कार्यक्षेत्र एका ग्रामपंचायती पुरते मर्यादीत असल्यास, ग्रामपंचायत स्तरावर संस्थेसोबत किमान तीन वर्षाच्या कालावधीसाठी करारनामा करावा.
- एकापेक्षा जास्त ग्रामपंचायती असल्यास, पंचायत समिती स्तरावरून संस्थासोबत किमान तीन वर्षाच्या कालावधीसाठी करारनामा करून, प्रकल्प अंमलबजावणी करण्याची कार्यवाही करावी. संस्थेचे कार्यक्षेत्र एका ग्रामपंचायती पुरते मर्यादीत असल्यास, ग्रामपंचायत स्तरावर संस्थेसोबत किमान तीन वर्षाच्या कालावधीसाठी करारनामा करावा.
- महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने, कचरा पुर्नचक्रीत करणा-या पंजीकृत केलेल्या संस्थांकडूनच, प्रत्येक ग्रामपंचायत /पंचायत समिती/ जिल्हा परिषदेने प्लास्टिक कच-याची विल्हेवाट लावणे बंधनकारक राहिल
- उपलब्ध कचऱ्याच्या प्रक्रिया /साठवण करिता, PRO समवेत गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती व उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी ( पाणी व स्वच्छता ) यांनी सल्लामसलत करून, जागेची निवड करावी. या अनुषंगाने PRO संस्थेला जागा भाड्याने द्यावी किंवा कसे ? याबाबतचा निर्णय घेण्याचे स्वेच्छाधिकार संबधित ग्रामपंचायत/पंचायत समिती यांना ग्राम विकास विभागाच्या अधिनियमातील अधिकारांच्या मर्यादेत राहतील. त्याप्रमाणे जागा उपलब्धतता व जागेचे भाडे याबाबतचा उल्लेख, PRO समवेत करावयाच्या करारनाम्यामध्ये करावा.
- www.mpcb.gov.in या संकेतस्थळावर महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यालयांचे पत्ते व दुरध्वनी क्रमांक उपलब्ध आहेत. ग्रामपंचायतीने PRO सोबत प्रत्यक्ष काम करताना अडचणी उदभवल्यास, त्यासंदर्भात सदर कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

- विविध प्रकारच्या प्लास्टिक व थर्मोकोलवरील बंदीबाबत पर्यावरण विभागाच्या दिनांक १० जुलै, २०१८ च्या परिपत्रकान्वये मार्गदर्शन उपलब्ध आहे. सदर निर्देशांचे प्रत्येक ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांनी तंतोतंत पालन करावे. सदर परिपत्रक महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या www.mpcb.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
- थर्मोकोल विल्हेवाटीकरिता ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांनी महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाशी संपर्क साधून, अधिकृत संस्थामार्फत थर्मोकोल कचरा विल्हेवाट बाबत कार्यवाही करावी.
- PRO व प्रत्येक ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांच्या दरम्यानचा आर्थिक व्यवहाराचा सर्व लेखा संबंधित कार्यालयाने अद्ययावत ठेवावा.
- PRO शी करारनामा केल्यानंतर, उदभवणा-या न्यायालयीन प्रकरणाबाबत, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी नियमानुसार पुढील कार्यवाही करावी.
- प्लास्टिक कच-याच्या विल्हेवाट संदर्भात, महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेली ठळक वैशिष्ठ्ये ( विवरणपत्र-ई ) मध्ये नमूद करण्यात आली आहेत.

❖ **करारबद्ध PRO ( PRODUCERS RESPONSIBILITY ORGANIZATION ) यांनी करावयाची कामे :-**

- ग्रामपंचायतीच्या प्लास्टिक कच-याच्या प्रक्रियेची व्याप्ती लक्षात घेवून, जिल्हा स्तरावरून उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी ( पाणी व स्वच्छता ) यांनी गट विकास अधिका-यांच्या मदतीने PRO संस्थाशी सल्लामसलत करून हा कचरा गोळा करण्याबाबत नियोजन करावे. कचरा गोळा करण्याची पद्धत, साठवण पद्धत, कचरा वहन करण्याचा मार्ग, संबधित गावामध्ये फेरीचा दिनांक अथवा कालावधी इत्यादी मुद्द्यांसह, कच-याची येणारी किंमत/मोबदला व इतर अनुषंगिक बाबींच्या अनुषंगाने, विचारविनिमय करून कार्यपद्धती व वेळापत्रक निश्चित करून, नियोजनाची अंमलबजावणी करावी.
- ग्रामपंचायतीने निवड केलेल्या जागेवरील गोळा करण्यात आलेला प्लास्टिक कचरा उडून जावू नये म्हणून, जाळीद्वारे आच्छादित करून साठवण करण्याची जबाबदारी, करारबद्ध संस्थेची राहिल. करारबद्ध संस्थेने प्लास्टिक कच-याचे कॅाम्पॅक्शन (COMPACTION) पद्धतीने तयार केलेले गठ्ठे, संबधित उत्पादकाकडे पुढील विघटन प्रक्रिये करीता पाठविण्याची जबाबदारी करारबद्ध संस्थेची राहिल.
- करारबद्ध संस्थेने प्लास्टिक कच-याच्या प्रक्रियेसाठी कॅाम्पॅक्शन व क्रशर ( COMPACTION व CRUSHER) मशिनची व्यवस्था करावी. या मशिन्स चालविण्याकरिता लागणा-या विजेचे देयक अदा करण्याची जबाबदारी PRO यांची राहील.
- प्लास्टिक कच-याची विल्हेवाट लावणे शक्य नसल्यास, अशा प्लास्टिक कच-याचे वेगळे गठ्ठे तयार करून, PRO ने स्वत:च्या वाहनाने विल्हेवाटीच्या ठिकाणी नेण्याची व्यवस्था करावी.

- प्लास्टिक कच-याच्या प्रक्रियेकरिता आवश्यक कर्मचा-यांची निवड स्थानिक ग्रामस्थांमधून केल्यास, संबधितांना प्रशिक्षित करण्याची जबाबदारी, PRO यांची राहील.
- संबधित ग्रामपंचायत/ पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांनी PRO यांच्यासोबत करारनामा करून, कच-याच्या वर्गवारीनिहाय मोबदला दर निश्चिती करावी.· PRO यांच्या कामाच्या आधारे, मुदतवाढ संपलेला करारनामा पुढे चालू ठेवावे किंवा कसे, तसेच काम असमाधानकारक असल्यास, करारनामा खंडीत करण्याबाबत निर्णय घेण्याचे अधिकार संबधित ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांना राहतील. याबाबींचा समावेश करारनाम्यामध्ये करावा.

**IV) रासायनिक धोकादायक कच-यावर (रुग्णालयीन इ.) खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-**

- ग्रामपंचायत हद्दीमधील कुटुंबाकडून वापरण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकिन पॅडची विल्हेवाट, ग्रामपंचायतीमध्ये बसविण्यात आलेल्या इनसिनरेटर मध्ये, जाळून कुटुंबातील व्यक्तिने व्यक्तिश: करावी. तसेच केंद्र शासनाच्या मे २०१८ च्या सॅनिटरी कचरा व्यवस्थापन बाबत सूचनांद्वारे ग्रामपंचायतीने सॅनिटरी नॅपकीन पॅडची विल्हेवाटीसाठी परिस्थितीनुरूप अंमलात आणावयाच्या तंत्रज्ञानाचे मार्गदर्शन केले आहे. त्याअनुषंगाने प्रत्येक ग्रामपंचायतीने सॅनिटरी कचरा व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी करावी. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) च्या संदर्भात केंद्र शासनाने दिनांक ३१ डिसेंबर २०१८ अन्वये निर्गमित करण्यात आलेल्या मार्गदर्शक पुस्तिकेतील परिच्छेद क्रमांक ६.१०.३ मध्ये सॅनिटरी पॅडची विल्हेवाट लावण्याकरिता निधीची तरतूद उपलब्ध आहे.
- केंद्र शासनाच्या पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालय यांच्याद्वारा निर्गमित दिनांक २८ मार्च, २०१६ च्या बायो मेडीकल कचरा नियम २०१६ (Bio Medical Waste Rules-२०१६ ) अन्वये बायो मेडीकल वेस्ट बाबत व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीची राहील. हॉस्पिटल/वैद्यकीय संस्था इत्यादीमधील दूषित व रासायनिक कचऱ्यासंदर्भात उपरोक्त अधिनियमातील तरतुदीनुसार प्रक्रिया करावी. रूग्णालयीन कचरा, वापरलेले इंजेक्शन्स व मुदतबाह्य औषधे इत्यादी, इनसिनरेटरमध्ये जाळून अशाच प्रकारे विल्हेवाट लावावी. उपरोक्त कचरा धोकादायक असल्यामुळे, इतर कच-यामध्ये मिसळणार नाही, याची दक्षता घ्यावी. याकरिता जिल्हा परिषदांनी ग्रामपंचायतींना त्यांचे नियोजन व क्षमता बांधणी करिता सहाय्य करावे.

**V) धातू व काचेच्या कच-यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-**

**VI) कागदाच्या कच-यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-**

**VII) इलेक्ट्रॉनिक्स कच-यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-**

उपरोक्त V व VI येथील अनुक्रमे धातू, काच, व कागद इत्यादीं प्रकारच्या कच-याची, संबधित ग्रामपंचायतीने वहन करून भंगार विक्रेत्यांना विक्री करण्यात यावी. यामाध्यमातून प्राप्त होणा-या उत्पन्नाची मालकी ग्रामपंचायतीची असेल.

उपरोक्त VII च्या अनुषंगाने, केंद्र शासनाच्या दिनांक २३ मार्च, २०१६ च्या अधिसूचनेनुसार कार्यवाही करावी.

❖ घनकचरा व्यवस्थापन (सार्वजनिक स्तर) :-

सार्वजनिक घनकचऱ्याच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी, झाडलोट व्यवस्था, कचरा एकत्रिकरण, तीन चाकी सायकल रिक्षा (CYCLE RICKSHAW) द्वारे कचरा वाहतुक व्यवस्था ग्रामपंचायतीने करून, कचऱ्यावर अंतिम प्रक्रिया ग्रामपंचायत द्वारा करावी. कच-याचे कुटुंबस्तरावर वर्गीकरण होईल, याअनुषंगाने ग्रामपंचायतीने जास्तीत जास्त जनजागृती करावी. अशा प्रकारे कुटुंबस्तरावरील वर्गीकृत कच-याचे वहन प्रक्रियास्थळी/साठवण शेड पर्यंत ग्रामपंचायतीने करावे. साठवण शेड साठी लागणारा खर्च स्वखर्चामधून अथवा ग्रामपंचायतीच्या अन्य स्त्रोतामधून कृतीसंगम (CONVERGENCE) करावा.

- **कचरा प्रक्रिया स्थळ :-** साधारणत: गावाबाहेर योग्य जागा निर्धारित करुन, सदर जागेवर शेड बांधून, जागेसाठी कुंपण व रस्ता यांची सोय करावी. साठवण शेड साठी लागणारा खर्च स्वनिधीमधून अथवा ग्रामपंचायतीच्या अन्य स्त्रोतामधून कृतीसंगम (CONVERGENCE) करावा.
- **पुर्नवापर व पुर्नचक्रिकरण :-** वर्गीकृत सुक्या कचऱ्यातील कागद, कापड, चिंध्या, काच, रबर, धातू, चप्पल, टायर, केस, शालेय पिशव्या, इ. प्रकार, वेगळ्याने साठवून, स्थानिक भंगार व्यावसायिकांना विक्री करावी.
- **शास्त्रीय पध्दतीने भूमी भराव :-** अजैविक घनकचऱ्याचे पुनर्वापर अथवा पुनर्चक्रीकरणाद्वारे व्यवस्थापन शक्य नसल्यास, अशा कचऱ्याचे व्यवस्थापन ग्रामपंचायतीने/पंचायत समिती/ जिल्हा परिषदेने शास्त्रीय पद्धतीने भुमी भराव करुन करावे.

❖ ओला कचरा व्यवस्थापन (सार्वजनिक स्तर) :-

- **कंपोस्ट खड्डा :-** गावात तयार होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात आवश्यकतेनुसार लांबींचे खड्डे तयार करावेत.
- **बांधकाम टाकीद्वारे कंपोस्ट खत :** साधारणपणे ५ ते ६ फुट व्यासाचे व ३ फुट खोलीचे वीट बांधकामाचे गोल खड्डे गरजेप्रमाणे कायमस्वरुपी बांधण्यात यावेत. उर्वरीत कार्यवाही कंपोस्ट खड्डा पध्दतीप्रमाणे राहिल.
- **नाडेप खत टाकी :** ग्रामपंचायतीमध्ये तयार होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात योग्य आकारमानाचे खड्डे तयार करावेत.
- **गांडुळ खत प्रक्रिया :-**ग्रामपंचायत पातळीवर गांडुळ खत प्रक्रिया ढीग, चार कप्पे टाकी, एक टाकी या तीनपैकी एका प्रकाराद्वारे करावी. एक टाकी पध्दतीमध्ये टाकी १-२ दिवसांतच भरावी. या

टाक्यांची संख्या कचऱ्याच्या प्रमाणामध्ये ठेवावी. चार कप्प्यांच्या टाकीची पध्दत देखभालीच्या दृष्टीने सोयींची आहे. गांडुळ खत प्रक्रिया सावलीच्या ठिकाणी करावी. खतढिगाच्या ओलेपणासाठी आवश्यकतेनुसार पाणी शिंपडण्यात यावे व खतढिगामध्ये गांडूळ जिवंत राहतील याची दक्षता घ्यावी.

**ब) सांडपाणी व्यवस्थापन:-**

सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी कुटुंब व सार्वजनिक स्तरावर कृती कार्यक्रम आखण्यात यावा. यामध्ये प्रामुख्याने खालील तंत्रज्ञानांचा वापर करावा. कुटुंब स्तरावरील सांडपाणी व्यवस्थापनाचे काम स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत करता येणार नाही. तथापि सदरचे काम ग्रामपंचायतीच्या इतर स्त्रोतामधून कृतीसंगम ( CONVERGENCE ) करावे. सार्वजनिक स्तरावरील सांडपाणी व्यवस्थापनाचे काम स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) अंतर्गत करावे.

❖ **सांडपाणी व्यवस्थापन ( कुटुंबस्तर):-**

- **पाईंट रुट झोन पध्दतीसह परसबाग :-** घराभोवती मोकळी जागा असल्यास, या पध्दतीचा वापर करुन सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करावे.
- **साधी परसबाग :-** घराभोवती मोकळी जागा असल्यास, सांडपाणी गाळकुंडी मार्फत पाटाद्वारे वाफ्यांमध्ये सोडावे.
- **पाझरखड्डा ( leach pits ) :-** घराभोवती परसबागेसाठी मोकळी जागा नसल्यास व सांडपाण्याचे प्रमाण जास्त असल्यास पाझरखड्ड्याद्वारे पाणी जामिनीमध्ये जिरवावे.
- **शोषखड्डा (Soak pits) :-** घराभोवती परसबागेसाठी जागा उपलब्ध नसल्यास व घरातून येणारे सांडपाणी मर्यादित असल्यास, शोषखड्ड्याद्वारे पाणी जमिनीत जिरवावे.

तथापि, उपरोक्त कुटुंबस्तरावरील बाबींसाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) या योजनेंतर्गत उपलब्ध निधी वापरण्यात येऊ नये. तथापि सदरचे काम ग्रामपंचायतीच्या इतर स्त्रोतामधून, जसे कृतीसंगम ( Convergence ) मधून करावी.

❖ **सांडपाणी व्यवस्थापन ( सार्वजनिक स्तर):-**

घरांच्या सांडपाण्याचे व्यवस्थापन कुटुंब स्तरावर शक्य नसल्यास, अशा सांडपाण्यावर सार्वजनिक स्वरुपात प्रक्रिया करावी. अशा सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी, ग्रामपंचायतीची असेल. गावामध्ये सार्वजनिक नळकोंडाळी, सार्वजनिक हातपंप अथवा विहिरी असल्यास, त्या ठिकाणी तयार होणाऱ्या सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी, पूढील पर्यायांचा विचार करावा :

- **वृक्षारोपण :** परिसरातील मोकळया जागेवर, या पाण्याचा उपयोग करुन वृक्षारोपण करावे.

- **पाझरखड्डा :** त्या परिसरात वृक्षारोपणासाठी मोकळी जागा उपलब्ध नसल्यास, त्या ठिकाणी सार्वजनिक पाझरखड्डा करावा. अस्तित्वातील जलस्रोतांचे पाणी पाझरखड्ड्यामुळे दुषित होणार नाही, याकरिता सुरक्षित अंतराची मर्यादा ठेवण्याची दक्षता घ्यावी. हा खड्डा ९ इंच जाळीदार वीटकामाने गोल आकाराचा, सुमारे पाच फुट व्यासाचा करुन, त्यावर चेंबर कव्हर बसवावे. या खड्डुयामध्ये गाळकुंडीमार्फत सांडपाणी सोडावे.
- **सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापन :-** सार्वजनिक सांडपाण्याचे जागेवर व्यवस्थापन करणे शक्य नसल्यास, ते पाणी अन्यत्र वाहून नेऊन त्याचे व्यवस्थापन करावे. गटारांच्या व नालींच्या बांधकामाकरीता, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) मधून निधी अनुज्ञेय राहणार नाही. गटाराच्या व नालीचे बांधकाम ग्राम पंचायतीच्या इतर स्त्रोतातून कृतीसंगम (CONVERGENCE) करावे. सार्वजनिक सांडपाणी वेगवेगळया पध्दतींच्या गटारांमधुन अन्यत्र वाहून नेण्याची व्यवस्था ग्रामपंचायतीमार्फत केली जाते. मात्र हे पाणी गावांबाहेर नेल्यावर ते सांडपाणी नदीनाले, तलाव इत्यादीमध्ये विनाप्रक्रिया सोडले जाते अथवा त्याचे त्याच ठिकाणी डबके तयार होते, हे आरोग्याच्या दृष्टीने धोकादायक व हानीकारक आहे. हे टाळण्यासाठी या पाण्यावर अंतिम प्रक्रिया करावी.

**सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापनाकरिता खालील प्रकारच्या उपाययोजना घेता येतील :-**

- **सार्वजनिक पाझर खड्डा :-** गटारात येणारे सांडपाणी मर्यादित घरातून (१५-२०) येत असल्यास, ते पाणी त्या गटाराच्या शेवटी सुमारे ५ फूट व्यासाचा व ३ फुट खोलीचा वीट बांधकामाचा गोल खड्डा सार्वजनिक पाझरखड्डा घेवून त्याला जमिनीत जिरवावे.
- **सांडपाणी स्थिरीकरण तळे:-** सांडपाण्यावर अंतिम प्रक्रियेसाठी सांडपाणी स्थिरीकरण तळयाचा वापर करण्यात यावा. या पद्धतीमध्ये सांडपाणी एकापुढे एक अशा जोडलेल्या तीन तळ्यांच्या समुहामधून सोडण्यात यावे. प्रथम सांडपाणी निर्वातीय (ANAEROBIC) तळयामध्ये सोडावे, त्यानंतर ते संमिश्र प्रक्रिया (FACULTATIVE) तळयामध्ये जाईल व शेवटी परिपक्वता तळयामध्ये (MATURATION POND) जाईल. परिपक्वता तळयामधून प्रक्रिया झालेले पाणी शुद्ध स्वरूपाचे असल्याने, ते बाग अथवा शेतीसाठी वापरावे. ग्रामपंचायतीच्या भौगोलिक उतारानुसार, पाणी एकापेक्षा जास्त ठिकाणी उताराने जात असल्यास, एकापेक्षा जास्त ठिकाणी सांडपाणी स्थिरीकरण तळे (STABILIZATION POND) कराव्यात.

उताराच्या दिशेने नाल्या अगोदर जागा उपलब्ध होवू न शकल्यास, सांडपाण्याच्या नाल्यामध्येच एका खाली एक अशा पद्धतीने ३ अथवा जास्त बंधारे घालून, सांडपाणी अडविण्यात यावे. अशा प्रकारचे बंधारे तात्पुरते, वनराई पध्दतीने अथवा प्रचलित पध्दतीचे घ्यावेत.

- केंद्र शासन मार्गदर्शक सुचनेमधील परिच्छेद क्रमांक १८.१ अन्वये राज्यास भौगोलिक स्थितीनुसार आवश्यक उपाययोजना करण्याची मुभा दिली आहे.
- केंद्र शासनाच्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) अंतर्गत मार्गदर्शक सूचनांमधील परिच्छेद ६.१०.४ नुसार सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी पुढीलप्रमाणे तंत्रज्ञानाचा जिल्हास्तरावर मान्यता घेऊन वापर करता येईल:-
    - Duckweed Based Waste Water Treatment
    - Phytorid Technology (developed by NEERI).
    - Anaerobic Decentralized Waste Water Treatment
    - Decentralized Waste Water Treatment (DEWATS), Tiger Bio Filter

क) मल व्यवस्थापन (Fecal Sludge Treatment) :-

राज्यातील विविध ग्रामपंचायतीमध्ये व त्याअनुषंगाने पंचायत समितीच्या होत असणा-या शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातून, त्या त्या ग्रामपंचायतीतील/ पंचायत समितीतील, एक खड्डा पध्दतीचे शौचालय (SINGLE PIT TOILET), दोन खड्डा पध्दतीचे शौचालय (TWIN PIT TOILET) व सेप्टीक टँक (SEPTIC TANK) पध्दतीचे शौचालय व शौचालय वापरात असलेल्यांची माहिती उपलब्ध होणार आहे. सदर प्रकारच्या शौचालयांच्या याद्या, ग्रामपंचायतीमध्ये उपलब्ध राहतील. यापैकी एक खड्डा पध्दत असलेले शौचालय हे काही दिवसात भरल्यानंतर, पर्यायी व्यवस्था उपलब्ध करणे आवश्यक असल्याने, सदर घरमालकांना सदर शौचालयकरिता, शास्त्रोक्त पद्धतीने दुसरा खड्डा खोदून पर्यायी व्यवस्था करणे आवश्यक राहील. दुसरा खड्डा खोदण्यास जागा उपलब्ध होत नसल्यास, सदर घरमालकाच्या स्वखर्चाने दोन खड्डे असलेले, दुसरे शौचालय बांधावेत. हे ही शक्य नसल्यास, ग्रामपंचायतीने अशा कुंटूबांच्या सोयीकरिता, सार्वजनिक शौचालय पाण्याच्या सोयीसह बांधावीत. सार्वजनिक शौचालयाकरिता, केंद्र शासनाच्या दिनांक ३१.१२.२०१८ च्या मार्गदर्शक पुस्तिकेतील मुद्दा क्र. १२ -C२ नुसार केंद्र शासन, राज्य शासन व लाभार्थी यांचे प्रमाण ६०:३०:१० असे राहील.

याचप्रमाणे दोन खड्डे शौचालयांपैकी, एक खड्डा साधारणत: ५ ते ६ वर्षात भरतो. तद्नंतर या खड्ड्यांचा वापर करुन, दुसरा खड्डयाचा वापर सुरु करण्यात येतो. अशा प्रथम खड्डयातील मल, साधारणत: १ वर्षात पुर्णपणे कुजून, त्याचे सोनखत तयार होते. अशा प्रकारच्या सोनखत तयार झालेल्या खड्डयांची माहिती, ग्रामपंचायत स्तरावर गोळा करुन तयार ठेवता येईल. निर्माण झालेले सोनखत वेळोवेळी काढता येईल.

❖ **सेप्टीक टँक (SEPTIC TANK) :-**

सेप्टीक टँक असलेल्या शौचालयामध्ये निर्वातीय (ANAEROBIC) स्थितीमुळे, एका विशिष्ट प्रकारच्या जीवाणूच्या प्रक्रियेने मैल्याचे पाणी गाळात रुपांतर होत असते. सदरहू गाळ काही काळानंतर पुष्कळ प्रमाणात जमा होवून, मैल्यावरील प्रक्रीया मंदावते व आऊटलेट पाईपमधून ओव्हरफ्लो होवू शकते. अशी परिस्थिती उदभवू नये म्हणून, सेप्टीक टँकमधील गाळाचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. या गाळाचे व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने, ग्रामपंचायतीच्या शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातील नमूद सेप्टीक टँक असलेल्या शौचालयांची यादी व त्यांचा अंतिम उपसा दिनांक याबाबतची माहिती, ग्रामपंचायतीने उपलब्ध करुन द्यावी. सर्वसाधारणपणे सेप्टीक टँक उपसा करणा-या संस्थाची यादी, नगरपालिका/ महानगरपालिका इत्यादींकडे उपलब्ध असते. संबधित ग्रामपंचायतींनी त्यांना नजिकच्या असलेल्या नगरपालिका/महानगरपालिका इत्यादींकडून संस्थांची माहिती घेवून, त्यांच्यापैकी किमान दर असणा-या संस्थेकडून सेप्टीक टँक उपसा करण्याची कार्यवाही करावी.

- सिंगल पिट, व्टिन पिट तसेच सेप्टीक टँक अशा प्रकारच्या शौचालयाची शाश्वत स्वच्छता आराखडयामध्ये उल्लेख असणे आवश्यक आहे.
- सिंगल पिट, तसेच सेप्टीक टँक मधील मैला, विनिर्दिष्ठ मल विघटन प्रक्रिया केंद्रावर (STP- SEWAGE TREATMENT PLANT ) विघटन प्रक्रिया करण्याकरिता निर्दिष्ठ ठिकाणी भाडेतत्वावर घेण्यात आलेल्या वाहनाद्वारे, वाहून नेण्याची व संबधित संस्थेस भाडे देण्याची जबाबदारी संबधित ग्रामपंचायतींची राहील. मल विघटन प्रक्रिया केंद्राच्या (STP- SEWAGE TREATMENT PLANT ) व अशा सर्व वाहन संस्थाच्या नोंदी संबधित जिल्हा परिषदेने घेण्यात याव्यात व यासंदर्भातील अद्ययावत यादी सर्व ग्रामपंचायतींना उपलब्ध करून द्यावी. गट विकास अधिका-यांनी त्यांच्या गटातील ग्रामपंचायतींचा गट करून, सर्व संबधित ग्रामपंचायती यांच्याशी समन्वय साधून, अशा ग्रामपंचायतींना वाहन देण्याची सेवा, उपलब्ध करून देवून, संबधित ग्रामपंचायतींकडून अशा प्रकारची कार्यवाही होईल, अशा प्रकारचे सनियंत्रण करावे.
- सेप्टीक टँक भरून वाहणार ( OVER FLOW) नाहीत, याकरिता ग्रामपंचायतीने योग्य ती जनजागृती करावी.
- नादुरूस्त/अतांत्रिकदृष्ट्या बांधण्यात आलेल्या सेप्टीक टँकची दुरूस्तीकरण करणे आवश्यक राहील.
- गावामध्ये तयार होणा-या सोनखताबाबत संबधित ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांनी जनजागृती करावी.

**<u>मैला मिश्रित सांडपाण्यावरील प्रक्रिया ( BLACK WATER TREATMENT) :-</u>**

- सेप्टीक टँक मधून बाहेर पडणा-या मैला मिश्रित सांडपाण्याचा ( BLACK WATER ) कोणत्याही परिस्थितीत जमिनीवर इतरत्र पसरणार नाही, सांडपाण्याच्या नालीमध्ये जाणार नाही वा पाण्याच्या अस्तित्वातील स्त्रोतामध्ये मिसळणार नाही, याची दक्षता ग्रामपंचायतीने घ्यावी. सेप्टीक टँक मधून बाहेर पडणारे मैला मिश्रित सांडपाणी (BLACK WATER) जिरविण्याकरिता शोष खड्ड्याचा वापर करण्यात यावा व याबाबत संबधित ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांनी जनजागृती करावी.

**विवरणपत्र क**

**अंदाज पत्रक आराखड्यामध्ये समावेश करावयाच्या उपाययोजना**

| घनकचरा व्यवस्थापन | सांडपाणी व्यवस्थापन |
|---|---|
| कुटुंब (वैयक्तिक) स्तरावर | कुटुंब (वैयक्तिक) स्तरावर |
| **अ) पाळीव प्राण्यासाठी खाद्य, ओला कचरा ताजा असल्यास गुरांसाठी खाद्य म्हणून वापरणे.**<br>**ब) खतखड्डा घरगुती = एकूण संख्या**<br>**क) बांधीव खतखड्डा = एकूण संख्या**<br>**ड) नाडेप खतटाकी (लहान) = एकूण संख्या (चार कप्पे)** | **अ) परसबाग पाईपड् रुट झोन व गाळकुंडीसह = एकूण संख्या**<br>**ब) परसबाग साधी गाळकुंडीसह= एकूण संख्या**<br>**क) घरगुती पाझरखडा= एकूण संख्या**<br>**ड) घरगुती शोषखड्डा = एकूण संख्या** |
| सार्वजनिक स्तरावर | सार्वजनिक स्तरावर |
| **अ) कचरा एकत्रिकरण व्यवस्था दररोज**<br>१) प्रत्येक घरातून २) दुकाने<br>३) कार्यालये/संस्था ४) बाजार/मार्केट<br>**ब) रस्ते/सार्वजनिक स्थळे/सार्वजनिक परिसर येथील झाडलोट व्यवस्था दररोज**<br>**क) कचरा वाहतूक दररोज**<br>(वरील अ/ब साठी अनुदान अनुज्ञेय नाही)<br>**ड) कचऱ्यावर अंतिम प्रक्रिया व्यवस्था**<br>१) निर्धारित कचरा प्रक्रिया स्थळ<br>२) खतखड्डा<br>३) बांधिव खड्डा<br>४) नाडेप खत टाकी (लहान)<br>५) नाडेप खत टाकी (मोठी) (चार कप्पे)<br>६) गांडुळ खत टाकी (मोठी ) चार कप्पे) | **अ) अन्यत्र सांडपाणी व्यवस्थापन.**<br>सांडपाणी गावाबाहेर नेऊन नदी/नाले/तलाव/ इत्यादीमध्ये सोडण्यापूर्वी त्यांच्या आधी बांध घालून त्या आधारे अंतिम प्रक्रिया करुन त्याचा पुर्नवापर करुन सोडणे (एकूण संख्या)<br>**ब) जागेवर सांडपाणी व्यवस्थापन**<br>१) वृक्षारोपण (एकूण संख्या)<br>२) सार्वजनिक पाझरखड्डा (एकूण संख्या)<br>**क) सांडपाणी स्थिरीकरण तळे (लोकसंख्यानुरुप) विकेंद्रित (एकूण संख्या)**<br>**ड) केंद्र शासनाच्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) अंतर्गत दिनांक ३१ डिसेंबर २०१८ च्या मार्गदर्शक सूचनांमधील परिच्छेद ६.१०.४ नुसार तंत्रज्ञाने** |

## विवरणपत्र ड

## कमी वापर, पुर्नवापर, पुर्नचक्रिकरण व पुर्नप्राप्ती (Reduce ,Reuse, Recycle & Recover या अनुषंगाने संक्षिप्त टिप्पणी ( Concept Note)

सांडपाणी व घनकचऱ्याचे संकलन, परिवहन आणि सुरक्षित व योग्य विल्हेवाट म्हणजेच सांडपाणी व घनकच-याचे व्यवस्थापन होय. मानवी जीवनामध्ये दैनंदिन निर्माण होणाऱ्या सांडपाणी व घनकचऱ्याचा आरोग्य व पर्यावरणावर विपरित परिणाम होऊ नये म्हणून शास्त्रशुद्ध योग्य व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. या करिता कचरा व सांडपाणी याकडे एक साधन संपत्ती याद्दष्टीने पाहणे आवश्यक आहे.

### कमी वापर ( Reduce )

Reduce/Minimisation म्हणजेच दैनंदिन वस्तूंचा कमीत कमी वापर करणे. उदा. प्लास्टिक. प्लास्टिक हि अविघटनशील वस्तू आहे. प्लास्टिकच्या वापराची सध्याची व्याप्ती लक्षात घेता, त्याचे पुर्ननविनीकरण करण्याचे, उपलब्ध असलेले तांत्रिक व आर्थिक पर्याय, किफायतशीर नाहीत. अशा वस्तूंचा किमान वापर करणे, त्यापासून निर्मित घनकचऱ्याचे प्रमाण कमी करणे व अशा वस्तू वापराबाबत, ग्रामस्थांच्या वर्तणूकीमध्ये बदल करणे गरजेचे आहे. याअनुषंगाने प्लास्टिक वस्तु खरेदी करताना पुढील बाबींचे पालन करावे:-

- वस्तू विकत घेण्यापूर्वी, वस्तुची निकड (अत्यावश्यक आहे किंवा कसे ) व सदर वस्तूस असणा-या उपलब्ध पर्यायांचा विचार करणे.
- घराबाहेर जाताना कापडी पिशवी सोबत ठेवावी.
- शक्यतो टिकावू, दुरूस्तीयोग्य व पुन्हा पुन्हा वापरण्यायोग्य वस्तू खरेदी कराव्यात.
- Use and Throw व एकदाच वापरता येणाऱ्या (थर्मोकॉलच्या प्लेट, कप, बॅट्री इ.) वस्तू, विकत घेण्याचे टाळावे.

### पुर्नवापर ( Reuse )

पुर्नवापर होण्यासारख्या वस्तूंचा वापर करून, घनकचऱ्याची निर्मिती किमान होईल, याची दक्षता घ्यावी. त्यामुळे नवीन वस्तुंची मागणी कमी होईल व पर्यायाने कचरा कमी होईल. याअनुषंगाने पुढील बाबी अंमलात आणाव्यात :-

- जुन्या बरण्या, बाटल्या व सामग्री ठेवण्याच्या इतर भांडयांचा पुर्नवापर करणे.
- उपयोगात न येणा-या वस्तुंची विक्री करणे, अथवा गरजूंना देणे.
- जुन्या वृत्तपत्रांचा वापर, पिशव्या बनवण्यासाठी करावा.
- शक्यतो, रिचार्ज होणाऱ्या बॅट्रीचा वापर करावा.

- घरातल्या टाकावू वस्तुंपासून नाविन्यपूर्ण वस्तू निर्मित कराव्यात ( उदा:-जुन्या प्लास्टिकच्या बाटल्यांचा झाडे लावण्याच्या कुंड्याकरिता, फ्लॉवरप्लॉट म्हणून वापर, इ.)
- पुर्नवापर करण्यायोग्य वस्तु कच-यामध्ये न टाकता, अशासकीय संस्थांना (NGO- Non Governmental Organization, CSO-Central Statistical Organization ) गरज असल्यास, पुर्नवापरासाठी देणे.

**पुर्नचक्रिकरण ( Recycle)**

कोणत्याही निरूपयोगी वस्तूचे भौतिक अथवा रासायनिक पद्धतीने विघटन करून, त्यावर प्रक्रिया करणे व नवीन वस्तुची निर्मिती करणे म्हणजे पुर्नचक्रिकरण (Recycling). पुर्नचक्रिकरण अप-सायकलिंग आणि डाऊन-सायकलिंग या दोन प्रकाराने करता येते. अप-सायकलिंग म्हणजे, जुन्या वस्तूचे त्याच्या पूर्वीच्या मुल्यापेक्षा अधिक मूल्याची वस्तू निर्माण करणे. डाऊन-सायकलिंग म्हणजे, जुन्या वस्तूचे त्याच्या पूर्वीच्या मुल्यापेक्षा कमी मूल्याची वस्तू निर्माण करणे.

पुर्नचक्रिकरणासाठी विचारात घ्यावयाचे मुद्दे: -

- विघटनशील (Degradable) कचऱ्यापासून शेणखत निर्मिती.
- विघटनशील कचऱ्यापासून गांडूळ खत निर्मिती.
- प्लास्टिक/काच/धातू सारख्या अविघटनशील (Non-degradable) कचऱ्याचे पुर्नचक्रिकरण करण्यासाठी तो कचरा कचरावेचक/ कचरा-व्यवसायिकांना विक्री करणे.
- प्लास्टिक कचऱ्याच्या योग्य संकलन/साठवण व्यवस्थेसाठी ग्रामस्तरावर प्लास्टिक क्रशर, कॅाम्पॅक्टर इत्यादींची व्यवस्था PRO मार्फत करणे. तद्नंतर PRO मार्फत यांचे पुर्नचक्रिकरण होणे.

**पुर्नप्राप्ती (Recovery)**

पुर्नप्राप्ती म्हणजे निरूपयोगी कच-यापासून उर्जा निर्मिती करणे. जसे विघटनशील (Degradable) कचऱ्यापासून बायोगॅस निर्मिती व निरूपयोगी प्लास्टिक पासून इंधन निर्मिती करणे होय. याकरिता जमा केलेला निरूपयोगी प्लास्टिक कचरा PRO कडे शासन निर्णयामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे देणे आवश्यक आहे.

## विवरणपत्र इ

## केंद्र शासनाचे पत्र क्रमांक S-१५०१४/१/२०१८-SBM- III-Part(I), दिनांक ०८ मार्च, २०१९ नुसार निर्गमित केलेल्या गोबरधनच्या सुधारित मार्गदर्शक सूचना.

## विवरणपत्र ई

## प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ अन्वये प्लास्टिक कच-याच्या विल्हेवाटीसंदर्भात, महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेली ठळक वैशिष्ट्ये.

शासन निर्णय क्रमांक :- स्वभामि-२०१९/प्र. क्र. १४१/पापु-१६, दिनांक १९ जुलै, २०१९ सोबतचे विवरणपत्र-इ.

केंद्र शासनाचे पत्र क्रमांक S-१५०१४/१/२०१८-SBM-III-PART (I), दिनांक ०८ मार्च, २०१९ नुसार निर्गमित केलेल्या गोबरधनच्या सुधारित मार्गदर्शक सूचना.

**S-15014/1/2018-SBM-III-Part(1)**
Government of India
Ministry of Drinking Water & Sanitation
***

4th Floor, Pt. Deendayal Antyodaya Bhawan,
CGO Complex, Lodhi Road
New Delhi-110003
**Date: 08th March, 2019**

To,

Additional Chief Secretary/ Principal Secretary
In charge of Rural Sanitation
All States/UTs

**Subject: Revision in operational guidelines of GOBAR-Dhan scheme- reg.**

Madam/Sir,

As you are aware, GOBAR-Dhan scheme (Galvanising Organic Bio-Agro Resources Dhan) was announced in Feb, 2018. The objective of the scheme is to support biodegradable waste recovery and conversion of waste into resources, thus creating clean village and also providing economic and resource benefit to villagers. However we are receiving various requests from the States for making certain changes in the guidelines so that the scheme could be implemented effectively.

2. Based on the feedbacks received from the states and the deliberations in the SLWM workshops held on 07-08th September, 2018 in Gangtok(Sikkim) and subsequently on 30-31st January, 2019 in New Delhi, following changes are being made in the guidelines:-

| Heading | Existing sentence | Revised |
|---|---|---|
| **Role of State** | DWSC shall be the nodal agency for project approval and monitoring at the district. Upon receiving of application from interested entities, the committee, headed by the District Collector/District Magistrate, shall evaluate the proposal and upon satisfactory evidence and viability, shall forward to the STAC. STAC shall evaluate the proposal, especially the technical soundness and share final approval and communicate through State Government. | The approval of viable projects by the State Level Technical Advisory Committee (STAC) is not mandatory. The DWSC, headed by the district Collector/District Magistrate, shall be responsible for the final approval of projects, implementation and monitoring. The district is responsible for approving projects that are technically sound and practical to implement.<br><br>Districts can reach out to technical agencies, experts from the existing STAC and relevant government departments, for necessary support.<br><br>The STAC shall continue supporting districts in selecting technical agencies. The STAC will issue EoI's for empanelment of technical agencies which |

| | | |
|---|---|---|
| | | will support the selected application and for empaneling technologies. |
| **Model B: Gram Panchayat, supported by technical agency is Entity** | Gram Panchayats should have adequate bio-mass such as animal dung, farm residue, etc. in order to take up the project.<br><br>Gram Panchayat must consider a community size plant model where significant number of households and villages are benefitted from reduced waste in the environment. | Exemption may be given to North-Eastern and Hill States to allow them to construct habitation level biogas plants under the scheme, as opposed to only larger community level plants. |
| **Approval Process** | State shall issue an Expression of Interest inviting applications from eligible applicants - Gram Panchayats, SHG/Federations, Bulk Waste Generators and Entrepreneurs. | While the State may continue issuing EoI's inviting applications from eligible applicants, Districts can collect project proposals from interested GPs/SHGs as well, by defining the eligibility criteria as given in GOBAR-DHAN Guidelines. |
| **Recommended Models of Operation** | Model A: Gram Panchayat<br>100% plant cost or as per SBMG SLWM slab as indicated below, whichever is less. Plant serving GPs with total funds available:<br>150 HHs–3.5 lakh<br>300 HHs–6 lakh<br>500 HHs–7.5 lakh<br>>500 HHs–10 lakh | 100% plant cost or as per SBMG SLWM slab as indicated below, whichever is less. Plant serving GPs with total funds available:<br>150 HHs– 7 lakh<br>300 HHs– 12 lakh<br>500 HHs– 15 lakh<br>>500 HHs–20 lakh<br><br>States can avail the funds within the prescribed slab at their discretion, for all planned SLWM initiatives including GOBARDHAN. |
| **Recommended Models of Operation** | Model B: SHG Federation<br>75% plant cost or as per SBMG SLWM slab as indicated below, whichever is less. Plant serving GPs with total funds available:<br>150 HHs–3.5 lakh<br>300 HHs–6 lakh<br>500 HHs–7.5 lakh<br>>500 HHs–10 lakh | 75% plant cost or as per SBMG SLWM slab as indicated below, whichever is less. Plant serving GPs with total funds available:<br>150 HHs– 7 lakh<br>300 HHs– 12 lakh<br>500 HHs– 15 lakh<br>>500 HHs–20 lakh |
| **Recommended Models of Operation** | Model C: Bulk Waste Generator/ Entrepreneur<br>50% plant cost or as per SBMG SLWM slab, whichever is less. Plant serving GPs with totalfunds available:<br>150 HHs–2.8 lakh<br>300 HHs–4.8 lakh<br>500 HHs–6 lakh<br>>500 HHs–8 lakh | 50% plant cost or as per SBMG SLWM slab, whichever is less. Plant serving GPs with total funds available.<br>150 HHs– 7 lakh<br>300 HHs– 12 lakh<br>500 HHs– 15 lakh<br>>500 HHs–20 lakh |

| | | |
|---|---|---|
| **Recommended Models of Operation( Incentives)** | 20% of total incentive released can be used to pay technical agency as turnkey fee | 10% of total incentive released can be used to pay technical agency as turnkey fee |

Yours faithfully,

**(Samir Kumar)**
Joint Secretary to the Govt. of India

Copy to,

1. The Mission Director (SBM-G), All States/UTs

शासन निर्णय क्रमांक :- स्वभामि-२०१९/प्र. क्र. १४१/पापु-१६, दिनांक १९ जुलै, २०१९ सोबतचे विवरणपत्र-ई.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ अन्वये प्लास्टिक कच-याच्या विल्हेवाटीसंदर्भात, महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या संकेतस्थळांवर उपलब्ध असलेली ठळक वैशिष्ट्ये .

# Salient features of the Plastic Waste Management Rules, 2016 and its likely implication

| Plastic Waste (Management and Handling) Rules, 2011 | Plastic Waste Management Rules, 2016 | Reasons / and likely implications |
|---|---|---|
| Title<br>Plastic Waste (Management and Handling) Rule,2011<br><br>Application: Only to the Municipal area | Plastic Waste Management Rules, 2016<br><br><br><br>These rules shall apply to every waste generator, local body, Gram Panchayat, manufacturer, Importers and producer. | Handling included in the word 'Management'<br><br><br>Importers are brought under the purview since importing is also a route of brining plastic carry bags/ multilayered packaging to the country<br><br>The jurisdiction has been extended to rural area also since plastic has reached to our rural areas also. |
| **Prohibition** | | |
| carry bag made of virgin or recycled plastic, shall not be less than **forty** microns in thickness;<br><br>Natural shade or pigments as per IS Code.<br><br>Carry bags made of recycled plastics shall not be used for Packaging food stuff<br><br>sachets using plastic material shall not be used for storing, packing or selling | carry bag made of virgin or recycled plastic, shall not be less than **fifty** microns in thickness;<br><br><br>No change<br><br><br>No change<br><br><br><br>No change | An eco-friendly product which is a complete substitute of the plastic in all the uses has not been found till date. In the absence of a suitable alternate, it is impractical and undesirable to impose a blanket ban on the use of plastic all over the country. The real challenge is to improve plastic waste management systems.<br><br>The increasing thickness of plastic carry bags from 40 to 50 micron and stipulation 50 micron thickness for plastic |

| | | |
|---|---|---|
| gutkha, tobacco and pan masala<br><br>Nil | **plastic sheet** or like, which is not an integral part of multilayered packaging and cover made of plastic sheet used for packaging, wrapping the commodity shall not be less than **fifty** microns in thickness except where the thickness of such plastic sheets impair the functionality of the product; | sheets will likely to increase about 20 % cost hence, the tendency to provide free carry bags will come down and the collection by the waste pickers also increase to some extend. |
| **Responsibility of Waste Generators** | | |
| --Nil.. | Waste Generators including institutional generators, event organisers shall<br><br>not to litter the plastic waste<br><br>segregate waste and handover to authorized agency.<br><br>pay user fee as prescribed by ULB and spot fine in case of violation. | Earlier there were no specific responsbilities for the event organisers, institutional generators<br><br>Introducing responsibility for the waste generator, will improve the segregation and reuse/ recycle. Reduce littering.<br><br>This will improve plastic waste management |
| **Responsibility of Producer, Brand owner** | | |
| Nil | Producer, Brand Owner need to work out modalities for waste collection system for collecting back the plastic waste within a period of **six months** in consultation with local authority / State Urban Development Department and implement with **two years** thereafter.<br><br>This plan shall be submitted to the SPCB while applying for Consent to Establish or Operate or Renewal. | littering of PW is the major problem. The real challenge is to improve plastic waste management systems.<br><br>The introduction ofcollect back system of waste generated from various products by the Producers/ Brand owners of those |

| | | |
|---|---|---|
| | If CTE/CTO renewed before the notification of these rules, shall submit such plan within six months from the date of notification and implement with two years thereafter. | products would improve thecollection of plastic waste, its reuse/ recycle. |
| **Responsibility of local body and Gram Panchayat** | | |
| The local body shall be responsible for plastic waste management system and for performing the associated functions.<br><br>may seek financial assistance from producers to set up the Waste Management System<br><br>encourage use of PW for Road Construction, Energy Recovery etc.<br><br>No carry bags shall be made available free of cost by retailers to consumers. The Municipal authority may by notification determine minimum price of carry bags. | No Change<br><br>Mandatory<br><br>promote use of plastic waste for road construction as per Indian Road Congress guidelines or energy recovery or waste to oil etc.<br><br>by notification or an order, introduce collection of plastic waste management fee through pre registration of the producers, importers of plastic carry bags / multilayered packaging and vendors selling the same. plastic waste management fee shall be of minimum rupees forty eight thousand @ rupees four thousand per month.<br><br>may prescribe higher plastic waste management fee, depending upon the production or sale capacity. | Gainful utilisation of plastic waste.<br><br>Municipal authorities have not fixed cost on carry bags and the rules are silent on the mode of payment of such money collected from pricing of carry bags by the retailers to Municipal authority.<br><br>The introduction of provision tocollect fee from the producers, importers of plastic carry bags / multilayered packaging and vendors selling the same, will strengthen financial status of local |

| | | |
|---|---|---|
| | | authorities and improve Plastic Waste Management System |
| **Responsibility of retailers and street vendors** | | |
| -----Nil--- | The shopkeepers and street vendors willing to provide plastic carry bags for dispensing any commodity shall register with local body on payment of **plastic waste management fee** of minimum rupees forty eight thousand @ rupees four thousand per month.<br><br>Only the registered shopkeepers or street vendors shall be eligible to provide plastic carry bags for dispensing the commodities<br><br>The registered shop keepers shall display at prominent place that plastic carry bags are given on payment<br><br>not to sell or provide commodities to consumer in carry bags or plastic sheet or multilayered packaging, which are not manufactured and labelled or marked, as prescribed under these rules.<br><br>defaulters liable to pay such fines as specified under the bye-laws of the local bodies. | The imposition of **plastic waste management fee**on retailers and street vendors will force them to collect cost on carry bags which in turn make the public to either switch over to other bags or reuse of carry bags, reduce the Plastic waste generation.<br><br>Will strengthen financial status of local authorities and improve Plastic Waste Management System. |
| **State Level Monitoring Committee** | | |
| Secretary UDD- Chairman<br><br>Representative from | Addition:<br>Municipal Commissioner,<br>Commissioner, Value Added Tax or his nominee, | Strengthened suitably |

| | | |
|---|---|---|
| Environment Dept,<br>PCB,<br>ULB,<br>NGO,<br>Industry and<br>academic Institution.<br><br>shall meet at least once in a year. | Sales Tax Commissioner or Officer, representative of Plastic Association,<br>Drug Manufacturers Association,<br>Chemical Manufacturers Association<br>Director, Municipal Administration- Convener<br><br>Once in Six Months | |
| **Responsibility of CPCB/SPCBs** | | |
| No person shall manufacture carry bags or recycle plastic bags or multilayered packaging without registration from SPCB/PCC.<br><br>…Ni… | No change<br><br>shall not renew registration of producer unless the producer possesses and **action plan endorsed b**y the Secretary in charge of Urban Development for setting of plastic waste management system | To ensure that all manufacturer of carry bags or recycle plastic bags or multilayered packaging evolve and implement collect back system. |
| SPCB shall submit annual report on the use and management of plastic waste to the CPCB before the 30th September<br><br>CPCB shall prepare a consolidated annual report on the use and management of plastic waste and forward it to the Central Government along with its recommendations before the 31st December of every year. | 31st July, 2016<br><br>31st August of every year. | To maintain uniformity in submission of Annual report in all waste management rules |

| Land for waste management facility | | |
|---|---|---|
| --Nil. | The Department dealing the land allotment in the State Government shall be responsible to provide land for establishing waste management facility. | Getting suitable land is the problem in many States for establishment of waste management facility. making the responsibility to provide land by the Department dealing the allotment of land would eliminate the issue of getting land for the waste management facility. |

******